

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
INTERNATIONAL RELATIONS, POLITICAL SCIENCE

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 2 (41)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал «Вестник Ереванского университета. Международные отношения, Политология». Выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала «Вестник Ереванского университета».

Three issues of “Journal of Yerevan University. International Relations, Political Science” are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of “Journal of Yerevan University” published in 1967-2009.

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ Պետրոսյան Գեղամ (պ.գ.դ., պրոֆ.)

Պատասխ. քարտուղար՝ Ալեքսանյան Աշոտ (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Ազյան Վահագն (պ.գ.թ., դոց.), Ավագյան Արսեն (պ.գ.դ., պրոֆ.), Գալստյան Խաչիկ (ք.գ.դ., պրոֆ.), Ենգոյան Աշոտ (ք.գ.դ., պրոֆ.), Եփրեմյան Տիգրան (պ.գ.թ.), Լեպեխին Վլադիմիր (ՌԴ, փ.գ.թ.), Կոմլևա Վալենտինա (ՌԴ, ս.գ.դ., պրոֆ.), Կրյուչկով Իգոր (ՌԴ, պ.գ.դ., պրոֆ.), Կուրիլև Կոնստանտին (ՌԴ, պ.գ.դ., դոց.), Մանուկյան Վլադիմիր (պ.գ.թ., դոց.), Մարգարով Ալեքսանդր (ք.գ.դ., պրոֆ.), Մարուքյան Արմեն (պ.գ.դ., պրոֆ.), Պետրոսյան Վահրամ (պ.գ.թ., դոց.), Սաֆարյան Արամ (պ.գ.թ., դոց.), Սիլև Նիկոլայ (ՌԴ, պ.գ.թ.), Քեռյան Գարիկ (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Петросян Гегам** (д.ист.н., проф.)

Исполнительный секретарь: **Александрян Ашот** (д.пол.н., проф.)

Авагян Арсен (д.ист.н., проф.), **Аглян Ваагн** (к.ист.н., доц.), **Галстян Хачик** (д.пол.н., проф.), **Енгоян Ашот** (д.пол.н., проф.), **Епремян Тигран** (к.ист.н.), **Керян Гарик** (д.пол.н., проф.), **Комлева Валентина** (РФ, д.соц.н., проф.), **Крючков Игорь** (РФ, д.ист.н., проф.), **Курьев Константин** (РФ, д.ист.н., доц.), **Лепехин Владимир** (РФ, к.ф.н.), **Манукян Жак** (к.ист.н., доц.), **Маркаров Александр** (д.пол.н., проф.), **Марукян Армен** (д.ист.н., проф.), **Петросян Ваграм** (к.ист.н., доц.), **Сафарян Арам** (к.ист.н., доц.), **Силаев Николай** (РФ, к.ист.н.)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Petrosyan Gegham** (Sc. D. in History, Professor)

Executive Secretary: **Aleksanyan Ashot** (Sc. D. in Political Science, Professor),

Aglyan Vahagn (Ph.D. in History, Associate Professor), **Avagyan Arsen** (Sc. D. in History, Professor), **Engoyan Ashot** (Sc. D. in Political Science, Professor), **Galstyan Khachik** (Sc. D. in Political Science, Professor), **Keryan Garik** (Sc. D. in Political Science, Professor), **Komleva Valentina** (RF, Sc. D. in Sociological Sciences, Professor), **Kryuchkov Igor** (RF, Sc. D. in History, Professor), **Kurylev Konstantin** (RF, Sc. D. in History, Associate Professor), **Lepekhin Vladimir** (RF, Ph.D. in Philosophy), **Manukyan Zhak** (Ph.D. in History, Associate Professor), **Markarov Alexander** (Sc. D. in Political Science, Professor), **Maruqyan Armen** (Sc. D. in History, Professor), **Petrosyan Vahram** (Ph.D. in History, Associate Professor), **Safaryan Aram** (Ph.D. in History, Associate Professor), **Silaev Nikolay** (RF, Ph.D. in History), **Yepremyan Tigran** (Ph.D. in History)

**ՀՀ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԻ
ՀՍԱԿԵՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՓՈԽԱԿԵՐՊՎՈՂ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ
ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՆԵՐՔՈՒ***

ԱԼԵՆ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Գլոբալ հակադրության ներկա փուլը Արևմուտքի ու ՌԴ-ի միջև աննախադեպ է թե՛ իր ծավալով, թե՛ իր խորությամբ, թե՛ առճակատման բնույթով: Նման հակադրությունը պայմաններ է ստեղծում, որ նոր դեր ու նշանակություն ստանան միջազգային անվտանգության ապահովման մեխանիզմները, կազմակերպությունները և միջազգային իրավունքը: Հակադրության ներքո փոփոխվում է ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ձևավորված աշխարհակարգը և գլոբալ ուժային հավասարակշռությունը:

Հվ. Կովկասում ուժային հավասարակշռությունը փոխվեց 2020 թ. պատերազմի արդյունքում: Նշենք, որ մինչ օրս մեր տարածաշրջանում ուժային որևէ բալանս դեռևս չի ձևավորվել: Դրա մասին են վկայում ՀՀ-ի և Արցախի շուրջը շարունակվող լարվածությունը, տեղային ռազմական սադրանքերը: Հողվածում վերոնշյալ իրողությունների համատեքստում քննարկվում են ՀՀ ազգային շահերի հստակեցման հարցադրումները, ներկայացվում է, թե ինչ գործոններ են դրանց վրա ազդում ներկա պայմաններում, կարևորվում է ազգային շահերը ձևակերպելու գործընթացում ռեսուրսապահովվածության դերը: Սույն ուսումնասիրության մեջ ՀՀ ազգային շահերի ձևակերպման հարցում կարևոր դեր է տրվում անվտանգային ռիսկերի և ռազմական պարադիգմի ընտրությանը, որոնք պետք է արտացոլեն տարածաշրջանում դեռևս չձևավորված ուժային հավասարակշռությունը: Հողվածում կարծիք է հայտնվում, որ ՀՀ անվտանգության ապահովման գործընթացում պետք է իրատեսական ու պթափ գնահատվեն ՌԴ-ի հետ դաշնակցային հարաբերությունները:

Բանալի բառեր - *ուժային հավասարակշռություն, ազգային շահ, ՀՀ, Ադրբեջան, ՀԱԳԿ, դաշնակցային հարաբերություններ, Հարավային Կովկաս, ռազմաքաղաքական ներուժ, հավաքական անվտանգություն, անվտանգային ռիսկ*

Քաղաքակրթական և աշխարհաքաղաքական գլոբալ զարգացումները փաստում են, որ ժամանակակից աշխարհը ոչ միայն այլևս չի տեղավորվում ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ձևավորված փաստացի միաբնեռ աշխարհակարգի սահմաններում, այլև տեղի է ունեցել բովանդակային խզում միջազգային հարաբերությունների համակարգում. եթե նախկինում միջազգային խաղի կանոնները որոշում էին ուժերի հավասարակշռությունը, հետագայում «ազդեցության գոտիներ»-ի հայեցա-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T5F218 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

կարգը, միջազգային իրավունքը ու միջազգային կազմակերպությունները, սպա այսօր ուժը գործնականում դարձել է այն միակ գործոնը, որ պայմանավորում է միջազգային հարաբերությունների համակարգում այս կամ այն պետության տեղն ու դերը, դիրքն ու ազդեցությունը: Միջազգային իրավունքը, խաղաղության ապահովման ու ուժային հավասարակշռություն ձևավորելու առաքելությամբ միջազգային կազմակերպությունները ինչպես լեգիտիմության, այնպես էլ իրական ազդեցության մասով իրենց տեղը զիջել են կոնկրետ պետություններին, անդրազգային կազմակերպություններին ու ռազմաքաղաքական դաշինքներին: Այս համատեքստում տրամաբանական է գլոբալ անկայունության աճը, որի ամենից վաղ դրսևորումը Արևմուտք – ՌԴ առճակատումն է, որն իր բնույթով ու կողմերի հռետորաբանությամբ ավելի վտանգավոր է, քան 1962 թ. Կարիբյան ճգնաժամը: Այս առճակատման պայմաններում կողմերից որևէ մեկը կարծես կաշկանդված չէ սպառազինությունների վերահսկման ու զսպման որևէ պարտավորությամբ, քանի որ ոչ հեռու անցյալում կա՛մ սատեցրել կա՛մ չեղարկել են նախկինում ստորագրված սպառազինությունների և միջուկային զենքի կրճատման ու վերահսկման գրեթե բոլոր պայմանագրերը: Ավելին՝ տեսանելի չէ ուկրաինական ճգնաժամը հանգուցալուծելու Արևմուտքի գործնական ցանկությունը, մյուս կողմից՝ տեսանելի են ՌԴ-ի հետևողական քայլերը այդ ճգնաժամում իր հոչակած նպատակներին (դենացիֆիկացում և դեմիլիտարացում) հասնելու ուղղությամբ, որը գործնականում ՌԴ-ի համար դարձել է գոյության լեգիտիմ իրավունքի հիմնավորում:

Միջազգային աշխարհաքաղաքական «կլիման» ներկայումս պայմաններ է ստեղծում, որ աշխարհի ամենատարբեր տարածաշրջաններում փոխվեն ուժային հավասարակշռության գործող համակարգերը, որոնք միջպետական հարաբերություններում օբյեկտիվորեն հանգեցնում են լարվածության աճի, դաշնակցային հարաբերությունների վերագնահատման, արտաքին քաղաքական նոր գործընկերներ գտնելու, երբեմն նոր դաշնակցային պակտեր կնքելու քայլերի, նոր իրավիճակին համապատասխան արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունների հստակեցման:

Վերոնշյալ իրողությունները հատկապես ռիսկային ու անկանխատեսելի հետևանքներ են ունենում փոքր ու թույլ ռեսուրսապահովվածությամբ պետությունների համար, քանի որ վերջիններս նոր պայմաններում ոչ միշտ են կարողանում առավել զգույշ ու հաշվենկատ ձևակերպել իրենց ազգային շահերը՝ փորձելով իրատեսական դիրքերից հարաբերվել ուժային կենտրոնների, ավանդական գործընկերների ու պատմական հակառակորդների հետ: Սա առանձնապես վերաբերում է Հվ. Կովկասի տարածաշրջանի երկրներին, որտեղ 2020-ի պատերազմից հետո ուժային խախտված հավասարակշռության կայունացում դեռևս տեղի չի ունեցել և հատկապես ՀՀ-ին, որը ոչ միայն գոյու-

թենական ու պետականագրկման խնդիրների առջև է այսօր կանգնած, այլև խորքային առումով չի կարողանում ձևակերպել իր ազգային շահերին համապատասխան մոտեցումներ: Ուստի կարևոր ենք համարում տարածաշրջանում դեռևս չձևավորված աշխարհաքաղաքական խաղի կանոնների ու ուժային հավասարակշռության պայմաններում դիտարկել ՀՀ-ի՝ որպես փոքր պետության գոյության ու անվտանգության ապահովման առաջնահերթությունները դաշնակցային ու արտաքին քաղաքական նոր միտումների ներքո: Այս համատեքստում կկենտրոնանանք մի խումբ խնդիրների ու առաջնահերթ քայլերի վրա, որոնք փոքր պետությունը պետք է ձեռնարկի գոյաբանական ու անվտանգային իր գերակայություններն ապահովելու համար:

Պետությունների անվտանգության ապահովման կարևորագույն բաղադրիչը իրենց տիրապետման տակ առկա ռեսուրսների ու միջավայրային գործոնների շրջանակում շահերի, ազգային նպատակների իրատեսական ձևակերպումն ու ուղենշումն է: Այս պարագայում հատկապես կարևոր է պետական իշխանության մարմինների և հանրության՝ քաղաքականապես ակտիվ և պատասխանատու շրջանակների կողմից ազգային շահերին համակարգային և հայեցակարգային ձևակերպում տալը, որը պետք է հանրագումարի ինչպես անհատի և հանրության օբյեկտիվ շահերն ու պահանջմունքները, այնպես էլ պետության անվտանգության ու զարգացման կարիքները: Նշենք, որ այս պայմաններում կարևոր են ոչ միայն այդ շահերի ողջամիտ ու հստակ արժևորումը, նրանց սպառնացող վտանգների վերհանումը կամ սպառնացող անվտանգության ռիսկերի հստակեցումը, այլև ռեսուրսների և միջոցների այն հանրագումարի որոշակիացումն ու հավաքագրումը, որոնք անհրաժեշտ են ազգային շահերի ապահովման և իրացման համար: Այս առթիվ ամերիկյան քաղաքական ռեալիզմի դպրոցի հիմնադիր հայրերից մեկը՝ Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր **Հանս Մորգենթաուն**, նշում էր. «Ազգային շահի ամբողջական հայեցակարգի սահմանման կարևոր քայլերից է ազգային շահի ապահովման համապատասխան գործողությունների իրականացման համար անհրաժեշտ ուժային ռեսուրսների հավաքագրումը, որը պայմանավորում է ազգային շահի հայեցակարգում շահերի իրականացման հնարավորությունները, այն է՝ նրանց իրատեսականության աստիճանը»¹: Եթե «ազգային շահեր – իրացման միջոցներ» հարթության մեջ առկա է անհամամասնություն ոչ հօգուտ պետության ներուժի, ապա դա կարող է անիրականանալի դարձնել պետության նպատակների իրագործումը, քանզի ռեսուրսների ոչ իրատեսական գնահատումը «դատապարտում» է ազգային շահերի վրա հիմնված պետական քաղաքականությունը: Այս պայմաններում, մեր կարծիքով, պետության զարգացման ընդհանուր ռազ-

¹ **Hans Morgenthau**, In Defence of the National Interest, 4th ed. New York: Alfred A. Knopf, 1951, p. 117-118.

մավարությունը և մասնավորապես նրա անվտանգության բաղադրատարրերը պետք է հիմնվեն պետության ռեսուրսային ներուժի, ինչպես նաև ազգային շահի ծավալային ընդգրկունությունը կանոնակարգող զսպանակների և սահմանափակիչների համապատասխան համակարգի վրա: Սակայն երբ «առաջադրվող նպատակներ - առկա ռեսուրսներ» հարաբերակցությունն այլ բնույթ է կրում, և գերակայում են ռեսուրսները, ապա պետական քաղաքականության տարածական ուղեգիծը դառնում է ավելի ընդգրկուն, իսկ հավակնությունները՝ ավելի մեծ: Սա բավարար հիմք է պնդելու, որ ազգային շահերի սահմանափակման կամ նրա միջակայքի ընդլայնման առաջնային ցուցանիշն ազգային շահի սուբյեկտի ներուժի և հզորության ընդհանուր բնութագիրն է:

Այս պարագայում, մեր կարծիքով, հարկ է արձանագրել, որ հզորությունը և մասնավորապես պետության հզորության համակարգն առնչվում է ինչպես պետությունների միջև ցանկացած բնույթի ռեսուրսների որոշակի բաշխման և նրանց կիրառման կարճաժամկետ հնարավորություններին, այնպես էլ պետությունների կողմից նրանց կիրառման հետևանքների վերաբերյալ երկարաժամկետ կանխատեսումներին²: Լինելով բավականին ընդգրկուն և բազմամակարդակ հասկացություն՝ պետության հզորության համակարգը պարունակում է միջոցների և բաղադրատարրերի այնպիսի հանրագումար, որն անհրաժեշտ է ազգային շահերի իրացման գործողություններ ձեռնարկելու համար: Կառուցվածքային տեսանկյունից այդ համակարգն ամբողջացնում է ազգային անվտանգության ապահովման տեսանկյունից առավել ներկայացուցչական ցուցանիշների ելակետային մի հավաքանի՝ կազմված նյութատնտեսական հզորությունները և «մարդկային» ներուժը, ազգաբնակչության բարոյահոգեբանական պատրաստվածության մակարդակն ու կազմակերպչական հմտությունները, պետության ռազմաքաղաքական հզորության գործակիցն ու արտաքին քաղաքական գերակայությունները բնութագրող հիմնական խումբ ցուցանիշներից: Այսինքն՝ պետության հզորության համակարգը ներկայանում է որպես նրա «նյութական և հոգևոր ուժերի այնպիսի ամբողջություն», որը հնարավոր արտակարգ իրավիճակի կամ անգամ պատերազմի պարագայում հաղթանակի ապահովման նպատակով հանրագումարում է պետության, հանրության և զինուժի առկա ու հավաքագրված հնարավորությունները³: Այս հանրագումարը գործարկման ենթակա է միայն տնտեսական և ռազմական հավաքագրման հատուկ պայմաններում՝ հանրության և պետության բոլոր ռեսուրսների առավելագույն

² Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, իրավացի են Ռ. Բուրդյուրը և Ֆ. Բորիկադը՝ նշելով, որ «հզորություն/ներուժ» հասկացությունը առնչվում է ինչպես պետության մարտավարությանը, այնպես էլ՝ ռազմավարությանը, ուստի առկա մոտեցումները պետք է համադրվեն (առավել մանրամասն տե՛ս **Raymond Boudon and Francois Bourricaud. A Critical Dictionary of Sociology, Chicago, 1989, էջ 267**):

³ Տե՛ս «Военный энциклопедический словарь», М., 1983, էջ 581:

լարման իրավիճակում: Այսինքն՝ պետության ռազմավարական հզորության համակարգը տվյալ իրավիճակում և հեռանկարում ազգային անվտանգության ապահովմանն ուղղված՝ պետության, հանրության և զինուժի նյութական ու հոգևոր միջոցների ամբողջությունն է:

Կարևորելով յուրաքանչյուր կառուցատարրի դերակատարումն ազգային շահերի և ազգային անվտանգության ապահովման քաղաքականության համատեքստում՝ նշենք, որ քաղաքակրթական և տեխնոլոգիական փոխակերպումների մերօրյա իրողությունների պայմաններում նշյալ ցուցանիշների մեջ առանձնահատուկ տեղ ու դեր ունի հատկապես պետության ռազմաքաղաքական հզորության գործակիցը⁴, որի արտաքին քաղաքական բաղադրիչն ամփոփում է հետևյալ հիմնատարրերը. ազգային շահեր + արտաքին քաղաքական ռազմավարություն +/- արտաքին քաղաքական միջավայրային գործոնների համակարգ (տե՛ս աղյուսակը):

Աղյուսակ

Գործակիցներ	Ինդեքսներ
Ազգային շահեր	- ազգային շահերը ներառում են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պահանջումների բավարարման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված գիտակցական նպատակների ամբողջական համակարգը
Արտաքին քաղաքական ռազմավարություն	- արտաքին քաղաքական ռազմավարությունն ամբողջացնում է ազգային շահերի իրացմանն ուղղված ռազմավարական և մարտավարական մեխանիզմները
Արտաքին քաղաքական միջավայրային գործոններ	- արտաքին քաղաքական միջավայրային գործոնների համակարգը հանրագումարում է սահմանակից հարևանների հետ հարաբերությունների բնույթի նկարագիրը, երկկողմ կամ բազմակողմ դաշնակցային հարաբերությունները, նրանց խորությունն ու համաչափությունը, երկրի տարածքում օտարերկրյա ռազմական ստորաբաժանումների և կառույցների առկայությունը կամ բացակայությունը, դրանցով պայմանավորված առավելությունները և սահմանափակումները, հարաբերությունները տարածաշրջանային և համաշխարհային ռազմաքաղաքական դաշինքների հետ և այլն:

⁴ Այլ մտածողներից գատ, ռազմաքաղաքական հզորության առանձնահատուկ դերակատարման մասին է խոսել Հ. Մորգենթաուն. «Չնայած պետության հզորության համակարգը դիտարկելիս կարևոր է աշխարհագրության, բնական ռեսուրսների, արդյունաբերական հնարավորությունների, ազգաբնակչության, ազգային բնավորության, «ազգային բարոյականության», դիվանագիտության և «կառավարության որակների» դերակատարումը, սակայն երբ առաջ են գալիս ռազմաքաղաքական հարաբերակցության հիմնախնդիրը և պետության հզորության կարևորագույն տարր ներկայանում է նրա ռազմաքաղաքական ցուցանիշը» (**Hans Morgenthau**, նշվ. աշխ., էջ 106-158): Նմանօրինակ կարծիք է հայտնում նաև Ք. Ուոլթսը. «Պետության հզորության համակարգում պետք է հատկապես հաշվի առնվեն բնակչության քանակը, տարածքի մեծությունը, ռազմական ուժերը և քաղաքական կայունությունը» (**Kenneth N. Waltz**, *Theory of International Politics*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1979, p. 131):

Ռազմաքաղաքական հզորության՝ արտաքին քաղաքական ներկայացված բաղադրիչների հիմքով կարելի է փաստել, որ տարածաշրջանային քաղաքական իրողություններին համապատասխան Հայաստանը մինչև 2018 թ. փորձում էր որոշակի հավասարակշռություն ապահովել ինչպես արտաքին քաղաքական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական շփումների ոլորտում՝ այդ կերպ զուգորդելով իր հիմնական՝ եվրասիական և եվրատլանտյան ուղղությունները: Իրավիճակը փոխվեց 2018-ից հետո, երբ քաղաքական նոր թիմը, որ աչքի էր ընկնում անփորձությամբ և ամբոխահաճո հոետորաբանությամբ, նախ՝ ՀՀ Ազգային անվտանգության նոր ռազմավարություն մշակեց, ապա արտաքին քաղաքականության մեջ ՌԴ-ն հռչակելով ՀՀ-ի ռազմավարական առանցքային դաշնակից (որի հետ հարաբերությունների որակը, ըստ իրենց, պատմական ամենից բարձր նշաձողի վրա էր)՝ սկսեց ակտիվ առարկայական քայլեր ձեռնարկել Արևմուտքի ու ԱՄՆ-ի հետ շփումների համակարգային խորացման ուղղությամբ: Քաղաքական գործընթացների տրամաբանությունը այս փուլում հանգեց նրան, որ արտաքին քաղաքական գործընկերների շրջանում հայկական մոտեցումների նկատմամբ անընկալելիություն ձևավորվեց, որ պայմանավորված էր պաշտոնական Երևանի դիրքորոշման պարբերական փոփոխությամբ ու կտրուկ շրջադարձերով: Դա, իհարկե, տարաբնույթ հետևանքներով հղի իրավիճակ էր, որ ազդեց արտաքին քաղաքական գործընկերների հետ շփումների որակի ու խորության, փոխվստահության մթնոլորտի մաշեցման վրա, որն առավել սուր դրսևորվեց 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարության ստորագրումից հետո: Բանավոր քննարկումներն ու հանձնառությունները, որ պաշտոնական Երևանը դարձրեց նոր ժամանակների իր դիվանագիտության գործիքներից մեկը, բավականին խնդրահարույց իրավիճակներ ստեղծեցին ՀՀ-ի համար՝ ոչ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով ՀՀ-ի և Արցախի ազգային շահերի ապահովման տեսանկյունից: Նոր պայմաններում, երբ 2020 թ. պատերազմի արդյունքում խախտվեց Հարավային Կովկասի ուժային հավասարակշռությունը, նման դիրքորոշումը նոր ռիսկեր ծնեց ՀՀ-ի և Արցախի ապագայի համար, որոնք մինչ օրս դեռևս չեն չեզոքացվել:

Անդրադառնալով պետության ռազմաքաղաքական հզորության բաղադրատարրի **ռազմական բաղադրիչին**՝ հարկ է նշել, որ այն բավականին ընդգրկուն ցուցանիշ է, որի մեջ ընդգրկվում են պետության զինուժի նյութական ու ոչ նյութական բոլոր տարրերը, ղեկավարության կազմակերպչական և կառավարչական ունակությունները, պետության պաշտպանական քաղաքականության դոկտրինալ և փաստաթղթային ողջ համակարգը և շատ այլ տարրեր: Ինչպես խաղաղ պայմաններում, այնպես էլ պատերազմական իրավիճակում պետությունը սովորաբար չի սահմանափակվում ուժի միայն մեկ բաղադրատարրի կիրառմամբ: Կառավարության տրամադրության տակ կան տարբեր բա-

ղաղբիչներ (ՀՀ-ի պարագայում «ուժի» տարբեր բաղադրատարրերի շարքում առանձնակի կարևորություն ունեն հայկական սփյուռքի, որակյալ գիտական ներուժի և այլ գործոնները), որոնք սովորաբար կիրառվում են այս կամ այն համակցությամբ: Պետության ռազմական հզորության՝ զինուժի և նրա նյութատեխնիկական զինանոցի հավաքագրման հնարավորությունները պայմանավորվում են աշխատուժով, պետության հողային ֆոնդերով, արդյունաբերական պոտենցիալով և այլ ռեսուրսներով: Ակնհայտ է, որ պետության ռազմական հզորությունը պետք է գործարկվի իր տիրապետման տակ գտնվող ռեսուրսների հիմքով: Հետևապես պետության տնտեսական հզորության մեծությունը և որակական ցուցանիշներն այն հիմնական գործոններն են, որ կանխորոշում են ռազմական պոտենցիալի բնույթը: Այս պարագայում ռազմական հնարավորությունները երկրի ազգաբնակչության թվի և կառուցվածքի, տարածքի և բնական պաշարների, տնտեսական և տեխնիկական զարգացածության ցուցանիշ հանդիսացող արդյունաբերական ուժերի հզորության հավաքական արտացոլումն են: Նմանօրինակ բազամակարդակ կառուցակազմ ունեցող համակարգը բավականին բարդ է գնահատել. դժվար է կանխավ որոշել՝ որ գործակիցներն են առանցքային: Պետության ռազմական պոտենցիալի գնահատման ժամանակ սխալականության աստիճանը հնարավոր է նվազեցնել համեմատության ժամանակ կիրառելի փոփոխականների թվի նվազեցման կամ փոփոխականների մեջ ոլորտին վերաբերող տարաբնույթ ցուցանիշներ և ինդեքսներ ամբողջացնող գործակիցների մշակման միջոցով: Պետությունների ռազմական հզորությունների համեմատության ցուցանիշների շարքում որպես այդօրինակ հիմնական գործոն դիտվում են զինուժը և հատկապես նրա որակաքանական բնութագիրը: Զինուժի սպասարկումը պահանջում է տնտեսական խոշորածավալ ծախսեր, ինչը հանգեցնում է նյութական զոհաբերությունների և որպես դրանց արձագանք՝ երբեմն նաև սոցիալական սուր դժգոհությունների: Մեծաքանակ զինուժի ստեղծման և սպասարկման ծախսերը սովորաբար աճում են աստիճանաբար և այդ պատճառով քիչ նկատելի են: Նրանց հեռանկարային հետևանքը, իհարկե, եթե պետությունը չունի իրական հակառակորդներ, այն է, որ ռազմուժի և նրա ծախսերի ավելացումը ի վերջո հանգեցնելու է պետության ռազմավարական հզորության թուլացման: Մեծաքանակ զինուժի ստեղծումն ու սպասարկումը բացասաբար են անդրադարձնում պետության տնտեսության վրա. նվազում են ներդրումները դեպի արդյունաբերություն, ենթակառուցվածքների զարգացում՝ հանգեցնելով պետության ռազմական ներուժի առավել դանդաղ ընթացքի: Գործնական արդյունավետության տեսանկյունից անօգուտ է խաղաղ պայմաններում պահել զինուժի այնպիսի քանակ, որն անցնում է անհրաժեշտ սահմանը: Սահման, որը որոշակիանում է ինչպես սեփական պետության կարիքների

ապահովման, այնպես էլ անմիջական հարևանների զինուժի քանակի հաշվառման և համադրման արդյունքում: Հետևաբար հանգում ենք այն եզրակացության, որ ռազմական ներուժի վերածումը հավաքագրված զինուժի, եթե այն անցնում է պետության համար անհրաժեշտ հաստատված սահմանագիծը, բացասաբար է անդրադառնում պետության հավաքական հզորության ողջ գործակցի վրա: Այդ սահմանագիծը պայմանավորում է ռազմական հզորության ներուժի և հավաքագրված զինուժի միջև նորմալ հարաբերակցությունը, որի նույնիսկ մոտավոր ձևորոշումը բավականին բարդ է, հատկապես եթե հաշվի առնենք ժամանակային կոնկրետ հատվածում խաղաղության «ամրության» գնահատման իրական և ճշգրիտ հնարավորությունները: Տեսնելով այլ պետություններում զինուժի քանակի ավելացումը ու որակի բարձրացումը, չցանկանալով ռիսկի դիմել՝ կառավարությունները հաճախ ավելացնում են սեփական ռազմական ծախսերը: Նման իրավիճակում հատկապես կարևոր է պետության՝ սեփական ռազմական ներուժն իրական ուժի վերածելու ունակությունները: Որքան մեծ են դրանք, այնքան նվազ է խաղաղ պայմաններում հնարավոր հակառակորդի կողմից հաստատված հավասարակշռությունը անցնելու ռիսկը: Հետևաբար, այլ գործոններից զատ, զինուժի քանակը կախված է նաև այն բանից, թե որքան ֆինանսներ է պետությունն ունակ հատկացնելու բանակին: Եթե «անհրաժեշտի» և «հնարավորի» միջև առկա է տարբերություն, արտաքին քաղաքականության նպատակներն անհրաժեշտ է համապատասխանեցնել նրանց իրականացման համար անհրաժեշտ միջինացված չափագծին, քանզի հակառակ դեպքում իրական միջոցների անբավարարության պատճառով արտաքին քաղաքականությունն անհաջողության կմատնվի:

Ակնհայտ է, որ պետության ռազմական հզորության գործնական գնահատման լավագույն ցուցանիշը, ռազմական գործողություններն են: Անկասկած, զինված ուժերի քանակական ցուցանիշների, կառուցվածքային և կազմակերպչական հատկանիշների, զինապարտության բնույթի, տարիքի, զինծառայության ժամկետի, զինապարտ բնակչության թվաքանակի, պրոֆեսիոնալ բանակի առկայության կամ բացակայության, զինված ուժերի տեխնիկական համալրվածության, նրա արդիականության մակարդակի, քանակական ցուցանիշների, պետության ռազմական բյուջեի և զինտեխնիկայի արտահանման կամ ներմուծման ծախսերի չափով, զինված ուժերի սպայական կազմի քանակով կարելի է որոշել պետությունների ռազմական հարաբերակցությունը, սակայն առանց որակական գնահատականի համեմատությունը լիարժեք չի կարող լինել:

Ռազմական հզորությունների մասով մինչև 2018 թ. ՀՀ քաղաքական և ռազմական ղեկավարությունը պետական և ազգային անվտանգության ապահովման համար նպատակահարմար էր գտնում ստեղծել քանակական և որակական խիստ որոշակի համադրումից ածանցվող

«հավասարակշռված զինուժ և ռազմական հզորություններ», որոնք, իրենց հիմքում ունենալով պետության տարածական, տնտեսական և ազգաբնակչության, հոգևոր և քաղաքական ներուժի ամենից արդյունավետ համադրումը, պետք է առավելագույնս լավ պատրաստված լինեն՝ հնարավոր պատերազմական պայմաններում կարողանալով ապահովել ՀՀ անվտանգությունը:

2018 թ.-ից հետո ՀՀ զինված ուժերի կառուցվածքային ու գործառնական նախկին մոդելը փոխվեց: Ամենից լուրջ բովանդակային ամենակարևոր փոփոխությունը այն էր, որ Արցախի անվտանգության ապահովման հարցը դուրս բերվեց ՀՀ զինված ուժերի առջև դրված խնդիրների ցանկից: Ներկայումս ՀՀ զինված ուժերի ռազմավարական ու մարտավարական կառուցվածքի կազմակերպման տրամաբանությունը առավելապես տեղային է և որևէ կերպ չի տեղավորվում ռազմական պլանավորման և պետության անվտանգության համակարգային ապահովման համալիր հայեցակարգի մեջ: Ոչ միայն նպատակներն են անորոշ ու իրավիճակային, այլև դրանց հասնելու ուղիները, անձնակազմի կարողունակությունը և տեխնիկական անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը: Մեծ հաշվով բավականին բարդ է հասկանալ ու ըմբռնել, թե ՀՀ ներկա պետական իշխանության ռազմական քաղաքականության հիմքում ի՞նչ բնույթի զինված ուժեր ձևավորելու ու կայացնելու հարացույց է դրված, որը ունակ կլինի ապահովելու ՀՀ անվտանգությունը:

Տարածաշրջանային ուժային հավասարակշռության փոփոխման պայմաններում փոքր պետությունների սեփական ազգային շահերը վերախմբագրելու առումով կարևոր է, որ այդ գործընթացը ձեռնարկվի ու իրականացվի **անվտանգային ռիսկերի** համակարգի հաշվառմամբ: Հենց այդ համատեքստում ՀՀ-ն պետք է ըստ իրատեսականության աստիճանի ուղենշի անվտանգային իր ռիսկերի հասանելի ու կանխատեսման ենթակա միջակայքը, ապա ըստ դրա փորձի գտել ու ձևակերպել առավել ու պակաս իրատեսական շահերի շրջանակը, անհրաժեշտ ռեսուրսների ծավալը: Իրենից ներկայացնելով ռեսուրսների հնարավոր կորստի հարաբերակցությունը նպատակների իրականացման համար անհրաժեշտ առկա ռեսուրսների նկատմամբ ռիսկայնության գործոնը կարևոր է պետության ռազմաքաղաքական հզորության որոշման տեսանկյունից: Այն հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա մեջ ցուցանիշների հաշվառման վերջնարդյունքի անխուսափելի տատանման աստիճանը: Այսինքն՝ ռիսկի քանակական գնահատումը հավանականության և ոչ ցանկալի հնարավոր գործընթացների հետևանքների թվային կամ գործակցային գնահատում/չափում է:

Առհասարակ սոցիալ-քաղաքական ու միջազգային համակարգերում ցանկացած ռիսկ կապված է համակարգի, պետության անվտանգության ու զարգացման հետ և ենթադրում է որոշակի գործոնների հնարավոր ազդեցության կամ դրա բացակայության վիճակ համակարգի

անվտանգության բնականոն գործընթացի ապահովման ու կանախատեսելի զարգացման վրա: «Ռիսկ» հասկացության բնորոշումը ուղղակիորեն կապված է «սպառնալիք/վտանգ» հասկացությունների հետ: «Սպառնալիք» եզրը նեղ առումով «վնասող գործողություն» է, լայն իմաստով՝ ցանկացած հանգամանք, որը կարող է «վնասել, կորուստներ պատճառել կամ բացասական իրավիճակ ստեղծել»⁵: Ըստ ռիսկերի տեսաբան Բ. Դասսի՝ սպառնալիքները գոյություն ունեն այն դեպքում, երբ մի պետությունը այլ պետության կամ նրանց խմբի մոտ արձանագրում է հակադիր շահեր, մտադրություններ, դրանց իրականացման գործողություններ, ինչպես նաև այդ շահերի ապահովման համար անհրաժեշտ հզորություններ⁶: Այսինքն՝ ռիսկը սպառնալիքի հնարավոր առկայությունն է նրա գործընթացային դինամիկայի մեջ, որը կարող է վնասել/չվնասել պետությանը: Մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ ռիսկը «անցանկալի արդյունքների հավանականության և ազդեցության չափում»⁷ է, որտեղ գլխավոր բաղադրիչը «անորոշություն» եզրույթն է, քանզի եթե գործողության հետևանքները կախված են որոշակի հնարավոր իրադարձություններից, ապա նման գործողությունները բնորոշվում են որպես ռիսկային, որովհետև կանխավ բարդ է գուշակել, թե կունկրես իրադարձությունը տեղի կունենա՞, թե՞ ոչ⁸: Այս համատեքստում կարող ենք արձանագրել, որ պետության համար ռիսկը անորոշության բաղադրիչ ենթադրող, կողմերի խոցելիության հանգամանքով պայմանավորված իրավիճակային այնպիսի զարգացում կամ զարգացման հնարավորություն է, որի դեպքում կարող են վտանգվել պետության անվտանգությունը, զարգացման հնարավորությունը: Ռիսկերի որոշակիացումը և դրանց արձագանքելը հատկապես կարեւոր է իրագործել պետության անվտանգային քաղաքականության մեջ, հակառակ դեպքում դա կարող է հանգեցնել պետության պաշտպանվածության մակարդակի թուլացման: Սա է պատճառը, որ այսօր անվտանգային քաղաքականությունը վերածվել է ոչ այնքան վտանգների արձագանքելու, որքան ռիսկերը կանխատեսելու ու կառավարելու քաղաքականության:

ՀՀ-ի պարագայում անվտանգային ռիսկերի դիտարկման ու գնահատման առումով առաջնային ցուցիչը ռազմականն է (առկա են նաև քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական ռիսկերի տարատեսակներ), որը իր հերթին բաղկացած է բազմամակարդակ ու բազմատարր գործակիցներից: Ռազմական ոլորտում ուժերի հարաբերակցության և

⁵ **Carl Young**. Metrics and methods for security risk management. Elsevier inc 2010, p. 20.

⁶ Տե՛ս **Christopher Daese**. International risks and the perils of proactive security policy. (Paper prepared for the six pan-European International Relation Conference) Turin, 12-15 September, 2007, էջ 10:

⁷ **Lowrance WW**. Of acceptable Risk. Los Altos, CA: William Kaufman, 1976// Yacow Haimes, On the complex definition of risk: a systems-based approach. Risk analysis, Vol 29, No 12, 2009, p. 1647.

⁸ Տե՛ս **John Copas**. “Statistical modeling for risk assessment”. Risk management. Vol. 1, No 1, 1999, էջ 35:

դրա դինամիկայի մասին պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է դիտարկել կառուցվածքային մի շարք չափումներ, որոնք են՝ զինված ուժերի քանակը, սպառազինությունների քանակական ու որակական ցուցիչները, ռազմական ոլորտի ծախսերը, մարտունակության աստիճանը և այլն: Ռազմական կարողության գնահատման ամենից ընդհանուր չափումը պետության զինված ուժերի (ԶՈՒ) քանակն է: Ըստ 2022 թ. հրապարակված տվյալների՝ ՀՀ զինված ուժերը կազմում են 42 900, Արցախինը՝ 5 հազ., Ադրբեջանինը՝ 66 950 մարդ⁹:

Ռազմական հարաբերակցության գնահատման հաջորդ կարևոր չափումը կողմերի ԶՈՒ-ում սպառազինությունների վիճակն և հարաբերակցությունն է հնարավոր հակառակորդի սպառազինությունների հետ: Զինված ուժերում որոշել կողմերի սպառազինության տեսակները և չափը բարդ է, եթե չասենք՝ անհնար: Որպես կանոն՝ այս պարագայում անհրաժեշտ տեղեկատվության հիմնական աղբյուր են միջազգային թեմատիկ զեկույցները¹⁰, մամուլը, ՄԱԿ-ի սպառազինությունների շրջանառությունը կանոնակարգող փաստաթղթերը¹¹, պաշտոնական հայտարարությունները և երբեմն էլ «մասնավոր» բնույթի տեղեկատվությունը: Այս տեսանկյունից վերլուծություն անելիս պարզ է դառնում, որ ՀՀ-Ադրբեջան զինված ուժերի հարաբերակցության մեջ անվտանգային ռիկերի տեսանկյունից ունենք հետևյալ իրավիճակը.

- Կողմերի զինտեխնիկայի զգալի մասը ռուսական է, որը փաստում է՝ կողմերի սպառազինությունների հարաբերակցությունը կառավարելի է տարածաշրջանային տերության կողմից: Միաժամանակ, 2020 թ. ռազմական գործողությունների ընթացքում կողմերը մեծ թվով տեխնիկա են կորցրել: Նշենք, որ Ադրբեջանը, ՌԴ-ից գատ, վերջին շրջանում էլ ավելի է սերտացրել իր ռազմատեխնիկական գործակցությունը Իսրայելի հետ, իսկ Թուրքիայի հետ սոսկական ժամանակ ռազմատեխնիկական միջոցներ է արտադրում:

- Երկու կողմերն էլ ունեն ինչպես պաշտպանողական, այնպես էլ հարձակողական զինանոց, որի միջոցով կարող են խոցել հակառակորդի՝ շփման գծին մերձակա, ինչպես նաև խորը թիկունքում տեղակայված օբյեկտներ և կենդանի ուժ¹²:

- Ռազմական ցուցիչում կարևոր չափում է ռազմական հատկացումների չափը: Ներկայումս ՀՀ-ն ռազմական կարիքների համար 2023-ի իր բյուջեում նախատեսել է ծախսել 1,252 մլրդ \$, Ադրբեջանը՝ 3,13 մլրդ¹³: Անկախությունից ի վեր ռազմական ոլորտում ՀՀ-ի և Ադր-

⁹ Տե՛ս «The Military Balance 2022», iiss.org, էջ 175-185:

¹⁰ Տե՛ս «Military Balance report», «SIPRI Arms Transfers Database», «Janes world armies» և այլն:

¹¹ Տե՛ս «The Global Reported Arms Trade», The UN Register of Conventional Arms.

¹² Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս «The Military Balance 2022», նշվ. էջեր:

¹³ Ստոկհոլմի միջազգային խաղաղության հետազոտական ինստիտուտի բազայից, <http://www.sipri.org/databases/>:

բեջանի ընդհանուր ծախսերը կազմում են՝ համապատասխանաբար 5,294 և 22,73 մլրդ \$¹⁴: Այսինքն՝ Բաքուն մոտ 4,29 անգամ ավել միջոցներ է հատկացրել ռազմական ոլորտին, քան Երևանը: Թեև փորձագիտական շրջանակներում կարծիք կա, թե Ադրբեջանում կոռուպցիայի հետևանքով ռազմական ոլորտի հատկացումներն օգտագործվում են ցածր արդյունավետությամբ, սակայն անգամ այս պարագայում ակնհայտ է, որ նման դինամիկայի դեպքում քանակական առավելությունը ինչ-որ մի կետից հետո որակականի փոխվելու մեծ ռիսկ է պարունակում: Հարկ է նշել, որ անվտանգային նման ռիսկի կառավարումը ՀՀ-ն փորձում է իրականացնել միջպետական համաձայնագրերով ստացվող զինատեսակներով՝ որպես ՀԱՊԿ անդամ երկիր օգտվելով ՌԴ-ից տրամադրվող վարկային միջոցներով ներքին գներով սպառազինություններ ձեռք բերելու ֆինանսական արտոնություններից:

Տարածաշրջանային ուժային հավասարակշռության փոփոխման ու նորի ձևավորման պայմաններում փոքր պետությունները, բացի ազգային շահերի վերախմբագրումից, դրանց համար անհրաժեշտ ներուժի կուտակումից, դրա մեջ ռազմաքաղաքական բաղադրիչի կարողունակության մեծացումից, պետք է հստակեցնեն ու մշակեն, թե նոր պայմաններում անվտանգային ինչ **հարացույցի** ներքո են ապահովելու սեփական պետության անվտանգային քաղաքականությունը, որը մի կողմից ամփոփում է սեփական ռազմական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները, մյուս կողմից դաշնակցային հարաբերություններով պայմանավորված փոխհարաբերությունները, դրանց փոխակերպումները, վերագնահատումը:

Դիտարկելով ՀՀ ռազմավարական մի շարք փաստաթղթեր՝ կարելի է արձանագրել, որ ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովման հարացույցը կազմված է անհատական և **«հավաքական անվտանգության»** գործիքակազմով սեփական երկրի անվտանգությունը ապահովելու թեզերից: Հավաքական անվտանգության մոտեցումը ՀՀ ռազմական քաղաքականության մեջ արտահայտվում է Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությանը ՀՀ-ի անդամակցությամբ և ՆԱՏՕ-ի հետ Անհատական գործակցության գործողությունների ծրագրի սահմանափակ շրջանակներում համագործակցությամբ:

Հայեցակարգային առումով ՀԱՊԿ-ի գործունեությունն ածանցվում է «հավաքական անվտանգության» սկզբունքից, համաձայն որի՝ դաշինքի անդամ երկրներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ ագրեսիայի ցանկացած դրսևորում (այդ թվում՝ ռազմական հարձակումը) դիտարկվում է որպես հարձակում ողջ դաշինքի վրա, հետևաբար դաշնակիցները պարտավորվում են հնարավոր բոլոր, այդ թվում ռազմական միջոցների ներգրավմամբ համատեղ քայլեր ձեռնարկել՝ հակադարձելու

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

ընդհանուր սպառնալիքին: Նշյալ մոտեցումը արտացոլվում է ՀԱՊԿ հիմնարար փաստաթղթում հայեցակարգային հետևյալ դրույթներում¹⁵.

1. «...խորհրդակցել միմյանց հետ միջազգային անվտանգության կարևոր այն հարցերի շուրջ, որոնք կապված են իրենց շահերի հետ՝ համաձայնեցնելով դրանց վերաբերյալ առկա մոտեցումները: Կազմակերպության անդամ երկրների անվտանգությանը, տարածքային ամբողջականությանը, ինքնիշխանությանն ուղղված սպառնալիքների ի հայտ գալուն պես անհապաղ գործարկել համատեղ խորհրդակցությունների մեխանիզմները առկա դիրքորոշումները համաձայնեցնելու, առաջացած սպառնալիքի վերացմանն ուղղված միջոցներ ձեռնարկելու նպատակով»¹⁶:

2. «Եթե անդամ երկրներից որևէ մեկն այլ պետության կամ պետությունների խմբի կողմից ենթարկվում է ագրեսիայի, ապա դա կազմակերպության անդամ մյուս բոլոր երկրների կողմից դիտվում է որպես ագրեսիա բոլորի դեմ: Կազմակերպության որևէ անդամի՝ ագրեսիայի ենթարկվելու պարագայում դրան ենթարկվողն ի կատարումն Միավորված ազգերի կազմակերպության Կանոնադրության «հավաքական ինքնապաշտպանության մասին» 51-րդ հոդվածի կարող է, այդ թվում, նաև ռազմական օգնություն ստանալ գործընկերներից, եթե նման խնդրանքով դիմի վերջիններիս»¹⁷:

ՀԱՊԿ-ը ֆորմալ ու հայեցակարգային առումով հավաքական անվտանգության դասական համակարգ է, որն առաջնորդվում է «հավաքական անվտանգության» սկզբունքով: Քաղաքական առումով այն կոմունիստական ընդհանուր ժառանգության կրող, ներկայումս աշխարհաքաղաքական իրողություններում ներգրավվածության տարբեր աստիճան ու ձև ունեցող երկրների ամբողջություն է, որն անվտանգության ապահովման օրակարգի ձևավորման առումով ունի բավական լայն ու դեռևս ոչ լիարժեքորեն ինտեգրված կառուցակազմ: Այս կազմակերպության ամենատարբեր անդամներ (օրինակ՝ Տաջիկստանն ու Ղրղզստանը) միմյանց միջև ունեն էական հակասություններ, որոնք երբեմն վերածվում են սահմանային ռազմական բախումների: ՀԱՊԿ-ում առկա են սպառնալիքների աղբյուրների տարբեր ընկալումներ, և կազմակերպության գործունեության ներքո նրա անդամ երկրներն առավելապես առաջնորդվում են ոչ այնքան իրավապայմանագրային պարտավորություններով, որքան ռեալպոլիտիկով ու սեփական պետության անհատական և ոչ թե կազմակերպության հավաքական շահերով: Այս տեսանկյունից ՀԱՊԿ-ի կայացման կարևոր ցուցիչը նրա անդամ երկրների շրջանում անվտանգության ընդհանուր ընկալումների ձևավորումն է, հավաքական շահերի մշակումն ու իրացումը, որոնք պետք է սոսնձվեն տնտեսական գործակցության խորացմամբ: Սա

¹⁵ Տե՛ս «Договор о коллективной безопасности», 15.05.1992, http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=126

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

կարևոր է հատկապես ՀՀ-ի պարագայում, քանի որ ՀԱՊԿ-ը և նրա հայ-ռուսական գործակցության բաղադրիչը ՀՀ-ի դեպքում առաջին հերթին դիտվում են որպես Թուրքիայից բխող հնարավոր սպառնալիքներին հակադարձելու հակակշիռ: Սակայն փաստենք նաև, որ ՀԱՊԿ երկրների անվտանգության մոտեցումների ու ազգային շահերի՝ երբեմն միմյանցից տարբերվող բնույթը «հավաքական անվտանգության» հարացույցի որոշ բաղադրիչներ դարձնում է ռիսկային ու ոչ բավարար արդյունավետ: Դրանք, օրինակ, ՀՀ-ի անվտանգության տեսանկյունից կարող են դրսևորվել ՀԱՊԿ-ի որոշ անդամների կողմից դաշինքի անդամ հանդիսացող ու չհանդիսացող գործընկերների միջև հավասարության նշան դնելու կամ ՀԱՊԿ-ին՝ իր դաշնակից երկրի ազգային շահերին հակասող ոլորտներում ակտիվ գործակցության տեսքով: Դա տեղայնացնելի է ՀՀ-ի ու Ադրբեյջանի պարագայում, երբ ՀԱՊԿ անդամ երկրներ ՌԴ-ն, Բելառուսը, Ղազախստանը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմական գործակցության առումով Ադրբեյջանը դիտարկում են ռազմավարական գործընկեր, իսկ Ադրբեյջանի հետ նրանց ապրանքաշրջանառությունը¹⁸ և ռազմական գործակցությունը¹⁹ մի քանի անգամ գերազանցում են ՀՀ-ի հետ առկա ծավալները:

Միաժամանակ փաստենք նաև, որ հավաքական «անվտանգության» հարացույցի գործարկումը ՀՀ-ի ռազմական անվտանգության քաղաքականության մեջ պաշտոնական Երևանին հնարավորություն է ընձեռում օգտվելու ՀԱՊԿ համակարգի՝ իր համար շահեկան մի շարք հնարավորություններից. մասնավորապես՝ ՀԱՊԿ ձևաչափում առկա միացյալ ՀՕՊ համակարգին ՀՀ-ի անդամակցում, ՀԱՊԿ անդամ երկրներից և հատկապես ՌԴ-ից ռազմական տեխնիկայի ձեռքբերում արտոնյալ գներով²⁰, համատեղ զորավարություններ և անվճար ռազմական

¹⁸ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս «ՀՀ. Սպրանքների արտահանում և ներմուծում» http://www.armstat.am/file/article/sv_12_16a_411.pdf, «Внешняя Торговля России на основе данных Федеральной таможенной службы России, 28 февраля 2017г. <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2017-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-azerbayd-zhanom-v-2016-g/>, Взаимная торговля Казахстана с Азербайджаном, http://export.gov.kz/public/files/analytics/country_Review/references/2016/Азербайджан_%202016.pdf, Посольство Республики Беларусь в Азербайджанской Республике, Торгово-экономические отношения, http://azerbaijan.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/

¹⁹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս ЦАМТО / Центр анализа мировой торговли оружием, <http://www.armstrade.org>

²⁰ 2015 թ. ՀՀ-ն ՌԴ-ի հետ ստորագրել է միջպետական վարկի (200 մլն դոլար) համաձայնագիր, որով ՀՀ-ն ներռուսաստանյան գներով անկանխիկ եղանակով ՌԴ-ից ձեռք է բերել զինտեխնիկայի խմբաքանակ, որի մեջ մտնում են «ՏՈՍ-1Ա» ծանր հրանետային համակարգեր, «Մներք» համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգեր, «Իզլաս-Ս» 9Կ338 դյուրակիր զենիթահրթիռային համակարգեր, «Ավտորազա-Ս» ռադիոտեխնիկական հետախուզության վերգետնյա կայաններ, «9Մ113Ս» հակատանկային կառավարվող հրթիռներ, «Տիգր ՍՍՍ» զրահամեքենաներ և այլն: Հավելենք, որ 2015-16 թթ. ՀՀ-ն ՌԴ-ից ձեռք է բերել «Իսկանդեր-Է» օպերատիվ մարտավարական ՉՀՀ-եր, որի թիրախի խցելիության շեղը կազմում է 280 կմ (առավել մանրամասն տե՛ս «Искандеры» навели на Баку», <https://www.gazeta.ru/army/2017/02/22/10539515.shtml>): 2017 թ. ՀՀ կառավարությունը և ԱԺ-ն հաստատեցին ՌԴ-ից 100 մլն դոլարի ռազմական տեխնիկա գնելու նպատակով նոր վարկ վերցնելու օրինագիծը:

կրթություն չԱՊԿ դաշնակից երկրներում, միջպետական սահմանների համատեղ պաշտպանություն և ամենակարևորը՝ արտաքին հարձակման պարագայում իրավականորեն պարտադիր գործարկման ենթակա միացյալ, այդ թվում՝ ռազմապաշտպանական գործողություններ:

Այս համատեքստում նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ նաև մեկ այլ հարացույցի, որը թեև տեղ չի գտել ՀՀ-ի պաշտոնական որևէ փաստաթղթում, սակայն իր բաղադրատարրերի մասով կարող է ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովման շուրջ հայեցակարգային քննարկում ծավալելու առումով դիտարկելի լինել: «Նախահարձակ ինքնապաշտպանության» այս հարացույցը միջազգային իրավունքի մասնագետները մեկնաբանում են ամենատարբեր դիրքերից: Փորձելով գերծմնալ մեկնաբանման բազմազան մոտեցումներ ներկայացնելուց՝ մենք, ամփոփելով դրանք, ներկայացնում ենք առավել համապարփակ մոտեցում. «Այն պետության իրավունքն ու մեխանիզմն է ռազմական անվտանգության իր կարիքներից ելնելով նախահարձակ ռազմական ուժ կիրառել վերացնելու իրեն անմիջականորեն սպառնացող վտանգի աղբյուրը»²¹: «Նախահարձակ ինքնապաշտպանության» հարացույցը կիրառելի է ռազմական հակամարտության պարագայում, երբ հնարավոր է հստակ արձանագրել իրական սպառնալիքի աղբյուրը, հետևաբար նաև համարժեք արձագանքել դրան մինչև սպառնալիքից բխող վտանգի նյութականացումը: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից՝ «նախահարձակ ինքնապաշտպանության» հարացույցին պետությունները հանգում են ՄԱԿ-ի 51-րդ հոդվածի պահանջների բավարարման պարագայում, երբ առկա է պետության ռազմական անվտանգության հստակ սպառնալիք կոնֆլիկտի տեսքով²²: Միջազգային իրավունքի մեկնաբանությունից գատ, «նախահարձակ ինքնապաշտպանության» հարացույցն ունի նաև սոցիալ-քաղաքական, հոգեբանական և ռազմատեխնիկական չափումներ, որոնց պատշաճ ապահովման պարագայում է այն արդյունավետ և կիրառելի: Սակայն որպես հարացույցի կիրառման առաջնահերթ նախապայման արձանագրենք ռազմատեխնիկական ու ռազմակազմակերպչական անհրաժեշտ գործոնների առկայությունը, որոնք դիտարկելիս կկենտրոնանանք դրանց մի քանի բաղադրատարրերը ներկայացնելու վրա: «Նախահարձակ ինքնապաշտպանության» հարացույցը ռազմական հակամարտության պայմաններում կիրառելի է՝

- երբ հնարավոր ագրեսորի (Ադրբեջան) կողմից հարձակման ենթակա պետությունը (ՀՀ) զրկվել է թիկունքային տարածքներից, այսինքն՝ կիրառելի չէ «նահանջ-ուժերի վերախմբավորում-հակահարձակում» մոդելը,
- եթե հնարավոր ռազմաճակատի երկարությունը մեծ է և պաշտ-

²¹ Синицына Ю. Превентивная и упреждающая самооборона: различия. Правомерность применения, «Журнал международного права и международных отношений», № 1, М., 2009, с. 9.

²² See u **Reisman M., Armstrong A.** The past and future of claim of pre-emptive self-defense // Amer. j. of law. – Wash., 2006. – Vol. 100, № 3, էջ 525–550:

պանվող կողմի մոտ բացակայում են ռազմաճակատի շփման գծի ողջ երկայնքը ապահովելու համար անհրաժեշտ միջոցները,

- եթե պաշտպանվող կողմը ունի համաքանակային հարաբերակա-
նորեն փոքրաթիվ շարժունակ ստորաբաժանումներ, որոնք պրոֆեսիոնա-
լիզմի ու տեխնիկական կահավորվածության շնորհիվ մարտական գործո-
ղությունների վայրերում ունակ են ուժային գերակայություն ապահովել,

- եթե պաշտպանվող կողմը ունի անհրաժեշտ քանակի ռեակտիվ
հրետանային հեռահար համակարգեր, որոնցով ունակ է նախահար-
ձակ գործողությունների՝ կրակային մեծ խտություն ապահովելով հա-
կառակորդի թիկունքային ուժերի, լոգիստիկ ուղիների, թիկունքային
ապահովվածության պահեստային օբյեկտների նկատմամբ,

- եթե պաշտպանվող կողմը ԱԹՄ-ի միջոցով ունակ է թիրախա-
յին խոցումներ իրականացնել հակառակորդի ռազմական ուժի ու
տեխնիկական կուտակումների հիմնական օջախների վրա:

Անդրադառնալով ռազմական անվտանգության դաշնակցային
բաղադրիչին, որը ՀՀ-ի պարագայում դրսևորվում է հայ-ռուսական
ռազմաքաղաքական դաշնակցային հարաբերությունների տեսքով՝
հարկ է նշել, որ այն, բացի ֆորմալ միջազգային իրավական ձևակեր-
պումներից ու փոխադարձ իրավապարտավորեցնող դրույթներից, ու-
նի նաև քաղաքական, կողմերի տարածաշրջանային դերակատարման
հարաբերակցության, շահերի ընդգրկունության, մասշտաբայնության
ու ռեալպոլիտիկի բաղադրիչներ:

Ըստ էության, դաշնակցային հարաբերությունները շահի շուրջ
պետությունների ջանքերի միավորում են, որտեղ կողմերի ձայնի իրա-
վունքը իրականում պայմանավորված է նրանց տիրապետության տակ
գտնվող ռեսուրսներով ու խնդիրներ լուծելու ունակությամբ: Դաշնակ-
ցային հարաբերությունները հաստատվում են պետությունների միջև,
սակայն դրանք կարող են փոփոխվել, եթե պետություններից որևէ մե-
կում քաղաքական իշխանություն կամ արտաքին քաղաքական ուղե-
գիծ է փոխվում: Նշենք, որ դաշնակցային հարաբերությունները ունեն
հիմնականում երկու՝ ներուժային և շահերի ընդհանրության չափում-
ներ: Դրանք հավերժ չեն և գործարկելի են միայն փոխշահավետությ-
ան, իրատեսականության, համատեղ ջանքի ու խելամիտ հաշվարկի
պարագայում: Դաշնակցային հարաբերությունները միմյանց աջակ-
ցություն ցուցաբերելու պարտավորություններ են, այլ ոչ թե գործընկե-
րոջ փոխարեն նրա խնդիրները լուծելու հանձնառություն:

Եթե ՌԴ-ի դեպքում հայ-ռուսական հարաբերությունները իրենց
հարավկովկասյան քաղաքականության մի օղակն են միայն²³, ապա ՀՀ-
ի պարագայում դրանք գոյութենական գործառույթ ու դեր ունեն: Եթե

²³ Ա. Ղևոնդյան, Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքական հայեցա-
կարգի հարավկովկասյան բաղադրիչի փոխակերպումը մինչև 2022թ. // Բանբեր
Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն 13 (3
(39), 2022, էջ 27-45, <https://doi.org/10.46991/BYSU:D/2022.13.3.027>

ՌԴ-ի շահերը գլոբալ ու մակրոտարածաշրջանային բնույթի են, ապա ՀՀ-ն օբյեկտիվորեն զուրկ է աշխարհաքաղաքական անհրաժեշտ դերից ու միջոցներից, որպեսզի ունենա սպասարկման ենթակա արտատարածաշրջանային շահեր: Եթե ՌԴ-ն աշխարհում միջուկային երկրորդ պետությունն է, առաջինը՝ տարածքով ու հավաքական ռեսուրսապահովվածության ցուցիչով, ապա ՀՀ-ն դեռևս անհրաժեշտ միջոցներ չունի սեփական սահմանների անվտանգությունն ապահովելու համար, իսկ տարածքով աշխարհի ամենից փոքր պետություններից է: Եթե ՌԴ-ն գլոբալ անվտանգության ապահովման սուբյեկտ է, ապա ՀՀ-ն այդ անվտանգության տարածաշրջանային սպառող է: Կարելի է, իհարկե, համեմատության բազմաթիվ այլ ցուցիչներ ևս ներկայացնել՝ արձանագրելու համար, թե գերտերության ու ներկայումս պետականագրկման ռիսկերի մեջ գտնվող պետության միջև արդյո՞ք իրատեսական և տրամաբանական են աշխարհաքաղաքական ու ազդեցության դիրքերից հավասար գործակցային ու դաշնակցային հարաբերությունները, թե ոչ:

Քննարկվող հիմնահարցին ռեալպոլիտիկի դիրքերից մոտենալու դեպքում ակնհայտ է, որ չնայած իրավական ֆորմալ պարտավորություններին՝ հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերությունները ունեն ֆորմալ ձևակերպում և քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական խտություն, որը նշանակում է, որ գերտերության շահերի միջակայքը օբյեկտիվորեն առավել լայն է, ընդգրկուն, քան փոքր պետության շահերի շրջանակը և դրանք ապահովելու ռեսուրսները: Հետևաբար հենց այս դիրքերից է անհրաժեշտ ու իրատեսական դիտարկել տարածաշրջանային խախտված ուժային հավասարակշռության պայմաններում հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերությունների փիլիսոփայությունն ու գործարկման հնարավորությունները: Այս հարցում իրատեսականությունն առաջին հերթին անհրաժեշտ է հատկապես ՀՀ-ին, քանի որ ենթադրելի է, որ հենց նա է օբյեկտիվորեն շահագրգիռ, որ գործակցային ձևաչափը արդյունավետ աշխատի, քանի որ ունի գոյաբանական սպառնալիքներ և չունի հստակ մշակված ու տեսանելի գործիքներ այդ սպառնալիքների դիմագրավելու մասով: Իրատեսականությունը միջպետական դաշնակցության մեջ փոխադարձ արդյունավետության առաջին նախապայմանն է: Միաժամանակ, զգացմունքայնությունը, պոպուլիզմը, մակերեսայնությունը, անիրատեսականությունն ու անհետևողականությունը ամենից վտանգավոր գործոններն են, որ առաջնահերթ խնդրահարույց իրավիճակի մեջ են դնում փոքր պետության կենսական շահերի ու ռազմական անվտանգության ապահովման հեռանկարները:

Ամփոփելով նշենք, որ Հարավային Կովկասում խախտված ուժային հավասարակշռությունը, որը դեռ չի որոշակիացել, պայմաններ է ստեղծում, որ ՀՀ-ն շատ ավելի սթափ ու հստակ արձանագրի իր ազգային շահերը, իր կենսական շահերի կարմիր գծերը և դրանց ապահովման համար անհրաժեշտ ներուժային մեխանիզմները:

Հաշվի առնելով աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններն ու գլոբալ բախման վտանգը՝ ՀՀ-ն պետք է գիտակցի, որ աշխարհում չեզոքություն պահել չի ստացվելու, քանի որ ներկա աշխարհաքաղաքական բախման տրամաբանությունը²⁴ տեղավորվում է «կամ-կամ» հարացույցի մեջ, իսկ դա նշանակում է, որ սեփական շահերը ձևակերպելիս պետք է դրանք համադրել այդ շահերին առավել մոտ կանգնած պետությունների մոտեցումների հետ, ինչպես նաև սթափ գնահատել «գործընկերներ-հակառակորդներ» շրջանակը:

Ուժային հավասարակշռության փոփոխված իրողությունների ներքո ՀՀ-ն ազգային շահերի ու ռազմական անվտանգության ապահովման նպատակով պետք է անվտանգային ռիսկերի համալիր գնահատման մոդել մշակի ու գործարկի, որը բարձր իրատեսականության ու չափելիության շրջանակում հնարավորություն կստեղծի, որ «շահեր-իրացման միջոցներ-սպառնալիքներ» եռամիասնությունը արդյունավետ ու օպերատիվ գործի:

Ռեսուրսների ու չափելի շահերի տիրույթում պետք է մշակվի ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովման քաղաքականության մոդելը, որը պետք է ներառի հիբրիդային և համակցված լուծումներ «հավաքական անվտանգության», «նախահարձակ ինքնապաշտպանության», պրոֆեսիոնալ բանակի ու պարտադիր զինծառայության տարրերի ներգրավման բաղադրիչներով:

Ազգային շահերի ու ռազմական քաղաքականության կիրառական հարացույցի ընտրությունը պետք է լինի դաշնակցային հարաբերությունների ձևի ու բովանդակության հաշվառմամբ, որի հիմքում պետք է լինեն դաշնակցության ու գործընկերության իրատեսական ու արդյունավետ մոդելի ընտրությունն ու գործարկումը՝ զերծ ռեալպոլիտիկի դաշտից դուրս մոտեցումներից:

АЛЕН ГЕВОНДЯН – Проблемы обеспечения безопасности и конкретизации национальных интересов РА в трансформирующемся мире в контексте новых парадигм союзничества*. – Нынешний этап глобального конфликта между Западом и Российской Федерацией беспрецедентен как по своим масштабам, глубине, так и по характеру противостояния. Такое противостояние создает условия для того, чтобы механизмы международной безопасности, организации и международное право приобрели новую роль и значение. В контексте этого меняется мировой порядок, сложившийся после распада СССР, а также глобальный баланс сил.

Изменение баланса сил на Южном Кавказе произошло в результате войны 2020 года. Следует отметить, что до сегодняшнего дня в нашем регионе не сформировался новый баланс сил. Об этом свидетельствует сохраняющаяся напряжен-

²⁴ Այդ մասին տե՛ս **Khojayan K.** Reflections on the Transformation of the World Order: Emerging Trends and Impending Perspectives // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 2022, էջ 92-105, <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.092>

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке МОНК РА в рамках научного проекта № 21Т-5F218.

ность вокруг РА и Арцаха, локальные военные провокации со стороны Азербайджана. В статье рассматриваются вопросы уточнения национальных интересов РА в условиях вышеперечисленных реалий, представлены факторы, влияющие на них в современных условиях, выделена роль ресурсной составляющей в процессе формирования национальных интересов. В представленном исследовании важная роль отводится выбору рисков безопасности и военной парадигмы в формулировании национальных интересов РА, которые должны отражать еще не установившийся в регионе баланс сил. В статье высказывается мнение о том, что в процессе обеспечения безопасности РА важное значение союзнических отношений с РФ следует оценивать реалистично и трезво, что должно основываться на подходах взаимной выгоды и реализма.

Ключевые слова: баланс сил, национальный интерес, РА, Азербайджан, ОДКБ, союзнические отношения, Южный Кавказ, военно-политический потенциал, коллективная безопасность, риск безопасности

ALEN GHEVONDYAN – *The Fundamental Problems of Security and National Interests in the Changing World under the New Paradigms of Allied Relationships* *. –

The current stage of confrontation between the West and the Russian Federation is unprecedented in terms of its scale, depth, and nature. This situation increases the role and importance of the international security assurance mechanisms, organizations and the international law. The confrontation changes the global order and balance of power which has been established after the collapse of the USSR.

In the South Caucasus the shift of the balance of power occurred as a result of 2020 War. This is evidenced by the ongoing tensions around the Republic of Armenia and Artsakh, as well as the local military provocations. In this context the Article discusses the issues of the RA national interests, the factors that affect them in the current situation and highlights the importance of resource security in formulating the national security agenda.

In the presented study, an important role is given to the security risks and choice of military paradigm, which should reflect the power balance that is not yet established in the region.

In this article, it is assumed that in the process of ensuring the security of the RA the role of allied relations with the Russian Federation should be carefully and realistically assessed based on the reciprocal interests and realism.

Key words: balance of power, national interest, the Republic of Armenia, Azerbaijan, Collective Security Treaty Organization, allied relations, the South Caucasus, political, military capabilities, collective security, security risk

* The work was supported by the Science Committee of MESCS RA, in the frames of the research project № 21T-5F218.

МИРОТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ПРИОРИТЕТОВ ОРГАНИЗАЦИИ ДОГОВОРА О КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (2011-2022 ГГ.)

ЖАК МАНУКЯН

В статье рассмотрены вопросы, связанные с миротворческой деятельностью Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), подробно представлены позиции и идеи государств-членов ОДКБ относительно развития миротворческого потенциала в Совете коллективной безопасности (СКБ) ОДКБ, а также политика, направленная на повышение эффективности миротворческой деятельности ОДКБ. Внимание также уделяется сотрудничеству с Организацией Объединенных Наций в области поддержания мира.

При этом были обсуждены вопросы, связанные с международной обстановкой (в частности, вопрос о целесообразности привлечения миротворческих сил ОДКБ во время событий, развернувшихся на Украине в 2014 году), что оказало влияние на деятельность ОДКБ на миротворческой сфере.

В статье говорится о протоколе о внесении изменений в соглашение о миротворческой деятельности ОДКБ, а также о создании института специального представителя Генерального секретаря ОДКБ по вопросам миротворчества, подчеркивается его важность и значение.

Отдельно проанализирована миротворческая операция ОДКБ в Казахстане и ее последствия для отношений России и США и их союзников по НАТО. Обсуждена также политика, проводимая Китаем в этом вопросе.

Ключевые слова: ОДКБ, ООН, «Нерушимое братство», миротворческая деятельность, украинский кризис, казахстанские события

Вопросы развития миротворческого потенциала ОДКБ на сессиях СКБ ОДКБ

10 декабря 2010 г. на состоявшейся в Москве сессии СКБ ОДКБ¹ президент Беларуси Александр Лукашенко, вступая в должность председателя СКБ ОДКБ, озвучил ряд белорусских инициатив, которые должны быть реализованы в ходе председательства Беларуси в ОДКБ. Говоря о миротворческой деятельности, президент Беларуси предложил проработать перспективы миротворческой деятельности в формате ООН-ОДКБ². Вопрос о миротворческой деятельности был также рассмотрен на заседании Совета министров иностранных дел ОДКБ, состоявшемся в Минске 31 мая

¹ См.: Манукян Ж. Особенности миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (2004-2010гг.) // Вестник Ереванского Университета: Международные отношения, Политология 13 (3 (39), 2022, с. 25. <https://doi.org/10.46991/BYSU:D/2022.13.3.017>.

² См.: «10 декабря Александр Лукашенко принял участие в сессии Совета коллективной безопасности ОДКБ и заседании Совета глав государств – участников СНГ», <https://president.gov.by/ru/events/10-dekabrja-aleksandr-lukashenko-prinjal-uchastie-v-sessii-soveta-kollektivnoj-bezopasnosti-odkb-i-zasedanii-4960> (дата обращения 30.03.2023).

2011 г., на котором были обсуждены вопросы сотрудничества ОДКБ с международными и региональными организациями, и в этом контексте были рассмотрены перспективы организации миротворческой деятельности в совместном формате ОДКБ-ООН на основе Совместной декларации о сотрудничестве между секретариатами двух организаций, подписанной 18 марта 2010 г.³ Важным шагом в сфере миротворческой деятельности ОДКБ стало подписанное на сессии СКБ ОДКБ 20 декабря 2011 г. в Москве решение «О Протоколе о составе и дислокации миротворческих контингентов государств-членов Организации Договора о коллективной безопасности»⁴. В ОДКБ продолжали проявлять инициативу по углублению сотрудничества с ООН, и в заявлении, принятом главами государств-членов ОДКБ на сессии СКБ в Москве, говорилось, что «активизируется сотрудничество ОДКБ с ООН и другими международными и региональными организациями, прорабатываются модальности ее участия в коллективной миротворческой деятельности»⁵.

Развивая сотрудничество с ООН, 28 сентября 2012 г. в штаб-квартире ООН Генеральный секретарь ОДКБ Николай Бордюжа и заместитель Генерального секретаря по миротворческим операциям ООН Эрве Ладсу подписали Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ОДКБ и Департаментом операций по поддержанию мира ООН, что создало возможность для долгосрочного сотрудничества между ООН и ОДКБ в сфере миротворчества. Благодаря достигнутому взаимопониманию сотрудники ООН получили приглашение принять участие в военных учениях Миротворческих сил (МС) ОДКБ, которые должны были состояться в Казахстане в октябре того же года⁶. Прошедшие в Казахстане 8-17 октября того же года миротворческие учения «Нерушимое братство-2012» стали первыми учениями Коллективных миротворческих сил (КМС) ОДКБ⁷. Эти военные учения, получившие регулярный характер, стали практической составляющей подготовки МС. В последующие годы миротворческая деятельность оставалась приоритетной для государств-членов ОДКБ, о чем свидетельствует тот факт, что все государства, председательствовавшие в СКБ ОДКБ, считали ее важной частью системы коллективной безопасности ОДКБ и принимали меры по ее развитию. Примером тому является состоявшаяся 19 декабря 2012 г. в Москве сессия СКБ ОДКБ, на которой президент Республики Кыргызстан Алмазбек Атанбаев, вступивший в

³ См.: «Сообщение для СМИ», https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/integracionnyestructury-prostranstva-sng/odkb/1721451/ (дата обращения 04.03.2023).

⁴ См.: «Сессия СКБ в Москве (декабрь 2011 года)», <https://odkb-csto.org/session/2011/session2011/#loaded> (дата обращения 28.07.2022).

⁵ «Заявление глав государств – членов Организации Договора о коллективной безопасности в связи с 20-летием Договора о коллективной безопасности и 10-летием Организации Договора о коллективной безопасности», <https://odkb-csto.org/documents/statements/zayavlenie-glav-gosudarstv-chlenov-organizatsii-dogovora-o-kollektivnoy-bezopasnosti-v-svyazi-s-20-1/#loaded> (дата обращения 03.03.2023).

⁶ См.: «ОДКБ и ООН подписали Меморандум по миротворческой деятельности», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/odkb_i_oon_podpisali_memorandum_po_mirotvorcheskoy_deyatelnosti/#loaded (дата обращения 31.07.2022).

⁷ См.: «В Казахстане завершилась активная фаза первого миротворческого учения ОДКБ «НЕРУШИМОЕ БРАТСТВО-2012»», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/v_kazahstane_zavershilas_aktivnaya_faza_pervogo_mirotvorcheskogo_ucheniya_odkb_nerushimo_e_bratstvo_/#loaded (дата обращения 18.03.2023).

должность председателя СКБ ОДКБ в 2013 г., заявил, что для Кыргызстана, среди прочих приоритетов, важно развитие КМС ОДКБ в интересах поддержания их постоянной готовности к проведению операций по поддержанию мира на территории любого из государств-членов ОДКБ и участия в миротворческих операциях под эгидой ООН⁸. Развитие миротворческого потенциала ОДКБ имело важное значение и для следующего председательствующего государства - Российской Федерации. В частности, на состоявшейся 23 сентября 2013 г. в Сочи сессии СКБ ОДКБ президент Российской Федерации Владимир Путин, приняв председательство в СКБ ОДКБ, отметил, что российская сторона в период своего председательства среди приоритетов на 2014 г. сосредоточит внимание на подготовке МС ОДКБ к практическому участию в операциях по поддержанию мира⁹. Непрерывное обсуждение вопросов развития миротворческого потенциала на сессиях СКБ ОДКБ явилось, в свою очередь, своеобразным индикатором сведения воедино результатов проделанной работы в области миротворческой деятельности в рамках ОДКБ.

Развитие миротворческого потенциала ОДКБ в контексте вопросов международной и региональной безопасности

Применение в кризисных ситуациях КМС ОДКБ, которые являются частью системы коллективной безопасности¹⁰, объективным образом рассматривалось как в зоне ответственности ОДКБ, так и за ее пределами.

Не секрет, что события, развернувшиеся на Украине в 2014 г., оказали влияние на зону ответственности ОДКБ, поэтому вполне естественно, что данный вопрос стал предметом обсуждения на встрече глав государств-членов ОДКБ 8 мая 2014 г.¹¹ Практически одновременно в российских аналитических кругах начали обсуждать вопрос о возможной отправке миротворцев ОДКБ на Украину¹². По существу, отвечая на данный вопрос 29 августа 2014 г., Генеральный секретарь ОДКБ Николай Бордюжа заявил, что МС ОДКБ могут проводить операцию как на территории государства-члена ОДКБ, так и за его пределами, в том числе на территории Украины, но такое решение может принять только СКБ ОДКБ¹³. Однако необходимо подчеркнуть, что для проведения миротворческой операции ОДКБ на территории Украины необходимо было согласие или заявление со стороны Украины, а также соответствующее решение Совета Безопасности ООН, что в тот момент считалось маловероятным, поскольку в за-

⁸ См.: «Сессия Совета коллективной безопасности 19 декабря 2012г.», <https://odkb-csto.org/session/2012/session201212/#loaded> (дата обращения 28.07.2022).

⁹ См.: «Сессия Совета коллективной безопасности ОДКБ. Сочи, 23 сентября 2013 года», <https://odkb-csto.org/session/2013/session201309/#loaded> (дата обращения 28.07.2022).

¹⁰ См.: Манукян Ж. Особенности миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (2004-2010гг.) // Вестник Ереванского Университета: Международные отношения. Политология 13 (3 (39), 2022, с. 25. <https://doi.org/10.46991/BYSU:D/2022.13.3.017>.

¹¹ См.: «Встреча с президентами Армении, Белоруссии, Киргизии и Таджикистана», <http://kremlin.ru/events/president/news/20980> (дата обращения 18.03.2023).

¹² См.: «Нужно ли вводить на Украину миротворческие силы под флагом ОДКБ: мнения», <https://iarex.ru/interviews/47619.html>, см. также: ОДКБ и планирование на случай чрезвычайных обстоятельств после 2014 года, под ред. Довгань Е.Ф., Русаковича А.В., Женева – Минск, 2015, с.61, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/RPS_19_CSTO_Contingency_Planning.pdf (дата обращения 18.03.2023).

¹³ См.: «Миротворцы ОДКБ готовы к возможности участия в миссии на Украине», <https://ria.ru/20140829/1021900972.html> (дата обращения 18.03.2023).

падных военно-политических кругах сложились диаметрально противоположные мнения по этому вопросу, о чем свидетельствует состоявшееся 11 ноября 2014 г. обсуждение проекта резолюции о сотрудничестве ООН-ОДКБ на 69-й сессии Генассамблеи ООН, в ходе которой представитель Литвы, ссылаясь на сотрудничество ООН-ОДКБ, также упомянул, что Россия не имеет права претендовать на миротворческую роль в регионе, поскольку ее действия являются основной причиной конфликта на Украине¹⁴. По сути, это было отношение НАТО к миротворческой деятельности ОДКБ, особенно с учетом того, что Литва является государством-членом НАТО. Было очевидно, что происходящие на Украине события породили новые проблемы безопасности зоны ответственности ОДКБ, что не могло остаться за пределами внимания России, и именно поэтому данная тема в очередной раз стала предметом обсуждения на сессии СКБ ОДКБ, состоявшейся в Москве 23 декабря 2014 г., где государства-члены ОДКБ уделили серьезное внимание ситуации на Украине¹⁵.

Для дальнейшего развития миротворческого потенциала ОДКБ не менее важным было применение опыта государств-членов ОДКБ, полученного в ходе участия в международных миротворческих миссиях. С этой точки зрения важен опыт Республики Армения, так как вооруженные силы Армении участвуют в международных миротворческих миссиях с февраля 2004 г. (Косово, Ирак, Афганистан, Ливан – с декабря 2014 г.)¹⁶ и приобрели определенный опыт в миротворческой сфере деятельности. Исходя из вышесказанного, военно-политическое руководство Армении выразило готовность относительно обмена опытом в рамках ОДКБ. 15 сентября 2015 г. на сессии СКБ ОДКБ в Душанбе, приняв председательство от Республики Таджикистан, президент Республики Армения Серж Саргсян, говоря о приоритетах ОДКБ в период председательства Армении в 2015-2016 гг. (в межсессионный период 2014-2015 гг. государством-председателем СКБ ОДКБ была Республика Таджикистан) подчеркнул, что в период председательства Армении в ОДКБ большое внимание будет уделяться миротворческой составляющей организации. Президент Армении также подчеркнул, что необходимо создать базовую организацию по подготовке миротворцев ОДКБ. В качестве основы для этой базовой организации президент Серж Саргсян предложил рассмотреть учебный центр миротворческой бригады Вооруженных Сил Республики Армения¹⁷. В период председательства Республики Армения была также принята Стратегия коллективной безопасности ОДКБ на период до 2025 г., которая является чрезвычайно важным документом для дальнейшего развития ОДКБ и в котором предусмотрено осуществить следующие действия в сфере миротворческой деятельности:

– совершенствование структуры и состава МС ОДКБ, системы управления КМС ОДКБ;

¹⁴ См.: «General Assembly Sixty-ninth session, 48th plenary meeting Tuesday, 11 November 2014, 10 a.m. New York, Official Records», <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/618/40/PDF/N1461840.pdf?OpenElement> (дата обращения 03.08.2022).

¹⁵ См.: «Сессия Совета коллективной безопасности ОДКБ 23 декабря 2014 года, г. Москва», <https://odkb-csto.org/session/2014/session2014/#loaded> (дата обращения 20.03.2023).

¹⁶ См.: «Миротворческие миссии», <https://mil.am/ru/pages/37> (дата обращения 20.03.2023).

¹⁷ См.: «Сессия Совета коллективной безопасности ОДКБ 15 сентября 2015 года, г. Душанбе», <https://odkb-csto.org/session/2015/session201509/#loaded> (дата обращения 26.03.2023).

– подготовка персонала миротворческих контингентов государств-членов ОДКБ к выполнению задач по предназначению в соответствии с базовыми принципами и стандартами миротворчества ООН;

– взаимодействие с соответствующими структурами и подразделениями ООН и другими международными и региональными организациями, в том числе в контексте возможного задействования МС ОДКБ по мандату Совета Безопасности ООН¹⁸. Как видно из этого документа, ключевое значение по-прежнему имеет сотрудничество с ООН. В свою очередь, в резолюции 71/12 о сотрудничестве ООН-ОДКБ, принятой 71-й сессией Генеральной Ассамблеи 21 ноября 2016 г., со стороны ООН отмечен значительный практический вклад и усилия ОДКБ по укреплению ее миротворческого потенциала¹⁹. Однако в ходе обсуждения данного проекта резолюции были продемонстрированы не только разные подходы к существующим на постсоветском пространстве конфликтам, но и серьезный конфликт интересов, в частности, представитель Грузии не упустил возможности высказаться о том, что Абхазия и Южная Осетия продолжают оставаться под оккупацией России, которая является членом как Содружества независимых государств (СНГ), так и ОДКБ. Представитель Грузии также заявил, что Россия годами злоупотребляла мандатом миротворческой миссии СНГ в Абхазии и Южной Осетии²⁰. Подобные суждения и высказанные в ООН мнения указывали на то, что возможное использование МС ОДКБ во главе с Россией будет не столь приемлемо не только для США и ее союзников по НАТО, но и для государств на постсоветском пространстве²¹, которые ориентированы на Европейский Союз (ЕС) и НАТО, так как использование миротворческого потенциала ОДКБ в международной миротворческой миссии, в свою очередь, могло бы повысить военно-политическое влияние России в зонах конфликтов.

Несмотря на конфронтации, ОДКБ продолжала совершенствовать свой миротворческий потенциал с учетом развития международной обстановки, одновременно демонстрируя готовность применять его в кризисных ситуациях вне зоны ответственности ОДКБ. 30 ноября 2017 г. на состоявшейся сессии СКБ ОДКБ в Минске в ряду вопросов также обсуждалась и ситуация в Сирии. В свою очередь, принимавший участие в работе сессии СКБ ОДКБ в Минске начальник Объединенного штаба ОДКБ Анатолий Сидоров заявил, что МС ОДКБ готовы участвовать в урегулировании ситуации в Сирии, а также в различных регионах мира, уточнив при этом, что «для того чтобы

¹⁸ См.: «Стратегия коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности на период до 2025 года», https://odkb-csto.org/documents/statements/strategiya_kollektivnoy_bezopasnosti_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_na_period_do_/#loaded (дата обращения 26.03.2023).

¹⁹ См.: «Resolution 71/12. Cooperation between the United Nations and the Collective Security Treaty Organization, adopted by the General Assembly on 21 November 2016», <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/396/42/PDF/N1639642.pdf?OpenElement> (дата обращения 01.08.2022).

²⁰ См.: «A/71/PV.48. General Assembly Seventy-first session, 48th plenary meeting Monday, 21 November 2016, 10 a.m. New York, Official Records», <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/394/94/PDF/N1639494.pdf?OpenElement> (дата обращения 01.08.2022).

²¹ См.: Манукян Ж. Статус и военно-политическое значение военных баз Российской Федерации на Южном Кавказе (1995-2021 гг.) // Вестник Ереванского Университета: Международные отношения, Политология, 12 (3 (36), 2021, с. 37. <https://doi.org/10.46991/BYSU:D/2021.12.3.031>.

на сегодняшний день их применить на территории другого государства, наверное, нужно, опять-таки, решение СКБ и решение Совета Безопасности ООН»²². В этом контексте интересны учения МС ОДКБ, проходившие с 30 октября по 2 ноября 2018 г. в Свердловской области Российской Федерации, темой которых была «Подготовка и ведение операции по поддержанию мира Коллективными миротворческими силами ОДКБ в Центрально-Азиатском регионе на территории государства, не являющегося членом ОДКБ, по Резолюции Совета Безопасности ООН». На этих учениях также присутствовали представители международных организаций, а делегация ООН дала высокую оценку миротворческой операции, проведенной военнослужащими стран-участниц ОДКБ на учениях «Нерушимое братство – 2018» в Свердловской области. В связи с этим помощник Генерального секретаря ООН по военным вопросам генерал-лейтенант Карлос Лойти заявил: «ОДКБ продемонстрировала свою готовность оказывать помощь Секретариату ООН и участвовать в миротворческих операциях. Мы очень заинтересованы в поддержке ОДКБ, и я надеюсь, что мы продолжим развивать этот подход»²³. Посредством таких учений КМС ОДКБ велась работа и по усовершенствованию правовой базы. С этой точки зрения решения, принятые на сессии СКБ ОДКБ, состоявшейся в формате видеоконференции 2 декабря 2020 г., имели важное значение для дальнейшей миротворческой деятельности ОДКБ, в частности, главы государств приняли решение о подписании Соглашения о совместном материально-техническом и медицинском обеспечении Войск (Коллективных сил), а также внесении изменений в Соглашение о миротворческой деятельности ОДКБ от 6 октября 2007 г.²⁴ Говоря о работе вышеупомянутой сессии СКБ ОДКБ, Генеральный секретарь ОДКБ Станислав Зась проинформировал, что в соответствии с приоритетами российского председательства проведена работа по развитию МС ОДКБ. Генеральный секретарь ОДКБ добавил также, что «в текущем году в состав Миротворческих сил Организации предполагается включить медицинский отряд специального назначения»²⁵.

Продолжая акцентировать внимание на миротворческой деятельности, 26 сентября 2021 г. на состоявшейся в Душанбе сессии СКБ государства-члены ОДКБ подписали важные документы, касающиеся развития миротворческого потенциала ОДКБ. Был подписан «Протокол о внесении изменений в Соглашение о миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности от 6 октября 2007 года», в результате чего в

²² «Миротворцы ОДКБ готовы принять участие в сирийском урегулировании», <https://gia.ru/20171130/1509917142.html>, см.: также Коростиков М., «ОДКБ готова отправить миротворцев в горячие точки», <https://www.kommersant.ru/doc/3482351> (дата обращения 24.03.2023).

²³ «Совместное учение с Миротворческими силами ОДКБ «Нерушимое братство–2018» завершилось в Свердловской области. По замыслу проведена операция по поддержанию мира в условном государстве по “Резолюции” Совета Безопасности ООН», https://odkb-csto.org/training/the_brotherhood_of_war_2018/sovместное_uchenie_s_mirotvorcheskimi_silami_odkb_nerushimoe_bratstvo_2018_zavershilos_v_sverdlovsko-14031/#loaded (дата обращения 02.08.2022).

²⁴ См.: «2 декабря 2020 года впервые в режиме видеоконференции состоялась сессия Совета коллективной безопасности ОДКБ», <https://odkb-csto.org/session/2020/2-dekabrya-2020-goda-vpervyye-v-rezhime-videokonferentsii-sostoyalas-sessiya-soveta-kollektivnoy-bezo/#loaded> (дата обращения 03.08.2022).

²⁵ Там же.

соглашение был внесен термин «координирующее государство», т.е., одно из государств-членов, определяемое СКБ для решения организационных вопросов всестороннего обеспечения применения КМС в операции ООН по поддержанию мира²⁶. Следующим важным шагом стало учреждение института Специального представителя Генерального секретаря ОДКБ по вопросам миротворчества²⁷. Эти изменения будут способствовать повышению оперативной эффективности при проведении миротворческих операций и эффективному сотрудничеству с соответствующими органами ООН.

Одним из практических шагов, предпринятых с целью вовлечения МС ОДКБ в миротворческую деятельность ООН, стал приезд в Ливан 5-9 декабря 2021 г. представителей Секретариата ОДКБ и Объединенного штаба. Основной целью данного визита являлось ознакомление с деятельностью миротворческой миссии ООН «UNIFIL»²⁸. Данным визитом ОДКБ вновь подтвердила свою готовность применить МС также вне зоны своей ответственности.

Миротворческая операция ОДКБ в Казахстане

КМС ОДКБ впервые были задействованы в январе 2022 г. в связи с массовыми беспорядками в Казахстане. Но проблема здесь заключалась не только в эффективном использовании миротворческого потенциала ОДКБ, но и в контрасте между основными игроками мировой политики, который проявился не только в ходе миротворческой операции ОДКБ в Казахстане, но и после нее. Об этом также свидетельствуют следующие события. В частности, 5 января 2022 г., говоря о ситуации в этом центрально-азиатском государстве, официальный представитель госдепартамента США Нед Прайс заявил, что США внимательно следят за ситуацией в Казахстане и призывают все стороны найти мирное решение чрезвычайной ситуации²⁹. Однако развитие ситуации вынудило президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева вечером 5 января обратиться за помощью к ОДКБ. Президент Казахстана заявил, что «на самом деле это уже не угроза, а подрыв целостности государства и самое главное – это нападение на наших граждан, которые просят меня как главу государства в срочном порядке оказать им помощь»³⁰. Токаев также заявил, что рассматривает происходящее в стране как акт внешней агрессии³¹. Отвечая на запрос президента Казахстана, Премьер-министр Ар-

²⁶ См.: «Протокол о внесении изменений в Соглашение о миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности от 6 октября 2007 года» <https://docs.cntd.ru/document/350249389> (дата обращения 25.03.2023).

²⁷ См.: «Совет коллективной безопасности 16 сентября 2021 года в Душанбе обсудил проблемы международной и региональной безопасности и их влияние на безопасность государств – членов ОДКБ», <https://odkb-csto.org/session/2021/sovet-kollektivnoy-bezopasnosti-16-sentyabrya-v-dushanbe-obsudil-problemy-mezhdunarodnoy-i-regionaln/#loaded> (дата обращения 14.03.2023).

²⁸ См.: «Делегация рабочих органов ОДКБ прибыла в Ливан для ознакомления с деятельностью миротворческой миссии ООН «UNIFIL», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/ delegatsiya-rabochikh-organov-odkb-pribyla-v-livan-dlya-oznakomleniya-s-deyatelnostyu-mirotvorchesko/#loaded (дата обращения 14.03.2023).

²⁹ См.: «Kazakhstan State of Emergency», <https://www.state.gov/kazakhstan-state-of-emergency/> (дата обращения 26.03.2023).

³⁰ «Токаев обратился к главам ОДКБ за помощью в преодолении террористической угрозы», <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13359529>, см. также «Токаев обратился за помощью к странам ОДКБ», https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-obratilsya-za-pomoschyu-k-stranam-odkb-458297/ (дата обращения 22.03.2023).

³¹ См.: там же.

мении Никол Пашинян как действующий председатель СКБ ОДКБ 6 января выступил с заявлением, в котором, в частности, было сказано: «В связи с обращением Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева и ввиду угрозы национальной безопасности и суверенитету Республики Казахстан, вызванной, в том числе, вмешательством извне, Совет коллективной безопасности ОДКБ в соответствии со статьей 4 Договора о коллективной безопасности принял решение направить Коллективные миротворческие силы ОДКБ в Республику Казахстан на ограниченный по времени период с целью стабилизации и нормализации обстановки в этой стране»³².

Уже 6 января 2022 г. Генеральный секретарь ОДКБ Станислав Зась по поручению СКБ ОДКБ проинформировал ООН о проведении в Казахстане миротворческой операции. Станислав Зась направил письмо в адрес Генерального секретаря ООН Антониу Гутерриша. Также Станислав Зась направил соответствующие письма Генеральному секретарю Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе Хельге Шмид и Генеральному секретарю Шанхайской организации сотрудничества Чжан Мину, в которых проинформировал международные организации о проведении ОДКБ миротворческой операции в Республике Казахстан³³. 6 января 2022 г. официальный представитель госдепартамента США Нед Прайс заявил журналистам, что Госдепартамент США надеется получить от властей Казахстана аргументированный ответ на то, чем была вызвана необходимость ввода в страну миротворческого контингента ОДКБ после сообщений о вмешательстве в события внешних сил³⁴. Из подобного заявления стало ясно, что Госдеп США больше беспокоят не события, разворачивающиеся в Казахстане, а присутствие ОДКБ. Реакция Китая на события, разворачивающиеся в Казахстане, также последовала незамедлительно. Однако она была более сдержанной и взвешенной. В частности, 6 января официальный представитель МИД КНР Ван Вэньбинь на брифинге заявил: «То, что происходит в Казахстане, является внутренним делом этой страны»³⁵. По сравнению с заявлениями США реакция ЕС тоже была более сдержанной. Так, представитель ЕС Набила Массрала заявила: «Мы принимаем к сведению решение президента Токаева обратиться к главам государств ОДКБ с просьбой оказать содействие в направлении миротворческих сил в Казахстан на ограниченный период времени для помощи в стабилизации ситуации»³⁶.

Вопреки принятому подходу Китая и ЕС, США все более ужесточали

³² «Заявление Председателя Совета коллективной безопасности ОДКБ – Премьер-министра Республики Армения Никола Пашиняна», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/zayavlenie-predsedatelya-soveta-kollektivnoy-bezopasnosti-odkb-premer-ministra-respubliki-armeniya-n/#loaded (дата обращения 14.03.2023).

³³ См.: «Генеральный секретарь ОДКБ проинформировал ООН, ОБСЕ и ШОС о проведении миротворческой операции в Казахстане», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/generalnyy-sekretar-odkb-proinformiroval-oon-obse-i-shos-o-provedenii-mirotvorcheskoy-operatsii-v-ka/#loaded (дата обращения 24.03.2023).

³⁴ См.: «Department Press Briefing-January 6, 2022», <https://www.state.gov/briefings/department-press-briefing-january-6-2022/#post-304742-Kazak5> (дата обращения 24.03.2023).

³⁵ «МИД КНР заявил, что происходящее в Казахстане является внутренним делом этой страны», <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13362103> (дата обращения 24.03.2023).

³⁶ «В ЕС отреагировали на отправку миротворцев ОДКБ в Казахстан», https://lenta.ru/news/2022/01/06/eu_kazakh/ (дата обращения 24.03.2023).

риторику в отношении миротворческой операции ОДКБ в Казахстане. Об этом 7 января 2022 г. заявил госсекретарь США Энтони Блинкен после онлайн-встречи министров обороны стран НАТО: «У властей Казахстана, безусловно, есть возможности поддерживать порядок собственными силами, не нарушая при этом прав мирных протестующих. Неясно, почему им понадобилась помощь извне, мы пытаемся узнать об этом больше», – сказал госсекретарь. Он также добавил: «Новейшая история уже преподала нам урок – если русские находятся у вас дома, иногда бывает очень трудно добиться того, чтобы они ушли»³⁷. По сути, в противовес заявлениям США, 7 января 2022 г. президент Беларуси Александр Лукашенко заявил: «Казахстан – это попытка атаковать постсоветские государства по периметру РФ. Им нужно утопить в крови Россию»³⁸. Подобные взаимные заявления уже говорили о том, что проблема не только в событиях, разворачивающихся в Казахстане, а более глубинная как во временном, так и в географическом контексте.

Пока основные акторы международных отношений делали противоречивые заявления, КМС ОДКБ оперативно реализовывали поставленные перед ними задачи. Справедливости ради следует отметить, что КМС ОДКБ удалось в короткие сроки стабилизировать ситуацию в Казахстане. 10 января 2022 г. на внеочередной сессии СКБ ОДКБ Касым-Жомарт Токаев заявил, что в настоящее время в Казахстане восстановлен конституционный порядок, предотвращены опасные угрозы безопасности страны. Он добавил, что «в ближайшее время масштабная антитеррористическая операция завершится, а вместе с ней закончится успешная и эффективная миссия контингента ОДКБ»³⁹. Уже 12 января 2022 г. президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев принял в Нур-Султане Генерального секретаря ОДКБ Станислава Зася. В ходе встречи президент Казахстана объявил о завершении миротворческой операции ОДКБ. В свою очередь Станислав Зась проинформировал Касым-Жомарта Токаева о ходе миротворческой миссии ОДКБ в Казахстане, а также о начале вывода КМС ОДКБ с территории Казахстана⁴⁰.

19 января 2022 г. Генеральный секретарь ОДКБ проинформировал глав государств-членов ОДКБ о завершении вывода КМС с территории Казахстана⁴¹. Таким образом, в период с 6 по 19 января 2022 года миротворческая операция ОДКБ дала результат, то есть, ситуация в Казахстане была полностью стабилизирована.

³⁷ «Блинкен: “Если русские у вас дома, иногда трудно заставить их уйти”», <https://www.svoboda.org/a/blinken-esli-russkie-u-vas-doma-inogda-trudno-ubeditj-ih-uyti/31644276.html> (дата обращения 25.03.2023).

³⁸ «Лукашенко заявил, что атака на Казахстан лежит в русле общей тенденции давления на Россию», <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13369525> (дата обращения 25.03.2023).

³⁹ «10 января 2022 года в формате видеоконференции состоялось внеочередная сессия Совета коллективной безопасности ОДКБ. Обсуждалась ситуация в Республике Казахстан и меры по нормализации обстановки в стране», <https://odkb-csto.org/session/2022/10-yanvarya-2022-goda-v-formate-vidеokonferentsii-sostoyalos-vneocherednaya-sessiya-soveta-kollektiv/#loaded> (дата обращения 25.03.2023).

⁴⁰ См.: «Президент Казахстана встретился с Генеральным секретарем ОДКБ», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/prezident-kazakhstan-vstretilsya-s-generalnym-sekretarem-odkb-/#loaded (дата обращения 25.03.2023).

⁴¹ См.: «Генеральный секретарь ОДКБ проинформировал глав государств - членов ОДКБ о завершении вывода миротворческих контингентов с территории Республики Казахстан», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/generalnyy-sekretar-odkb-proinformiroval-glav-gosudarstv-chlenov-odkb-o-zavershenii-vyvoda-mirotvorch/#loaded (дата обращения 27.03.2023)

16 февраля 2022 г. миротворческая операция ОДКБ в Казахстане стала предметом обсуждения на заседании Совета Безопасности ООН по теме сотрудничества между ООН и ОДКБ. В ходе этих дискуссий в Совете Безопасности ООН вновь на первый план было выдвинуто соперничество между основными акторами международных отношений, в частности конфронтация между Россией и государствами-членами НАТО во главе с США. Основанием для вышесказанного являются выступления и мнения представителей России, Великобритании, Франции, США и Китая в Совете Безопасности ООН. Так, представитель России заявил в своем выступлении, что угрозы и риски вблизи южных и западных границ государств-членов ОДКБ вызывают озабоченность. Он также напомнил, что ОДКБ неоднократно обращалась к НАТО по поводу сотрудничества, но это предложение о сотрудничестве оставалось без ответа⁴².

Представитель Великобритании в своем выступлении упомянул, что по приглашению казахстанского правительства в Казахстан были введены силы ОДКБ для стабилизации беспорядков. Однако он подчеркнул, что такое развертывание должно быть соразмерным в случае применения любой силы, уважая суверенитет Казахстана⁴³. Представитель Великобритании, не ставя под сомнение правомерность миротворческой операции ОДКБ с точки зрения международного права, тем не менее избегал подчеркивания положительной роли ОДКБ в предотвращении дальнейшей эскалации в Казахстане.

Представитель Франции также коснулся событий в Казахстане. Он хоть и отметил, что соблюдение законности должно быть приоритетом, однако, избегал высказывать какую-либо объективную позицию⁴⁴.

Что касается позиции США, то американский представитель в своем выступлении учел тот факт, что развертывание войск ОДКБ в Казахстане предшествовало усилиям, направленным на национальный диалог, примирение и мирное урегулирование споров⁴⁵. При этом нетрудно заметить, что та же политическая линия, которая озвучивалась Госдепартаментом США с первых дней миротворческой операции ОДКБ в Казахстане, продолжается.

В отличие от предыдущих выступлений представитель Китая дал более взвешенную и объективную оценку событиям в Казахстане, заявив, что Китай поддерживает все меры, способствующие восстановлению стабильности в Казахстане. Представитель Китая подчеркнул, что Китай также решительно выступает против любых попыток подрвать стабильность Казахстана или создать угрозу его безопасности, а также любых попыток иностранных сил дестабилизировать Казахстан и так называемой цветной революции. Коснувшись миротворческой операции ОДКБ, китайский представитель подчеркнул, что по просьбе казахстанского правительства

⁴² См.: «Security Council Seventy-seventh year 8967th meeting, Wednesday, 16 February 2022, 11 a.m. New York, Cooperation between the United Nations and regional and subregional organizations in maintaining international peace and security, Cooperation between the United Nations and the Collective Security Treaty Organization», <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/259/47/PDF/N2225947.pdf?OpenElement> (дата обращения 27.03.2023).

⁴³ См.: Там же.

⁴⁴ См.: Там же.

⁴⁵ См.: Там же.

ОДКБ ввела силы в Казахстан для оказания помощи в поддержании порядка. В той кризисной ситуации ОДКБ сыграла положительную роль в стабилизации ситуации в Казахстане⁴⁶. Фактически Китай был единственным государством в Совбезе ООН, которое, говоря о событиях в Казахстане, не только положительно оценило миротворческую операцию ОДКБ, но и выступило против мнения, высказанного государствами-членами НАТО, входящими в Совет Безопасности ООН.

Заклучение

ОДКБ, являясь многофункциональной региональной организацией, осуществляет свою деятельность с учетом международных и региональных тенденций. Подчеркивая роль миротворчества, благодаря последовательной работе государств-членов ОДКБ миротворческий потенциал ОДКБ развивается и совершенствуется в рамках ОДКБ как с точки зрения правовой, так и практической составляющей. События, происходившие в рамках деятельности ОДКБ, показали, что, используя свой миротворческий потенциал, ОДКБ может участвовать и в обеспечении международной безопасности. При этом исключительную роль и место ОДКБ отводила сотрудничеству с ООН в области миротворческой деятельности.

Впервые был успешно запущен один из элементов системы коллективной безопасности ОДКБ, благодаря чему были защищены территориальная целостность и безопасность государства-члена ОДКБ, но при этом соперничество между Россией и США и ее союзниками по НАТО также было очевидным. Дискуссии в Совбезе ООН также показали, что по крайней мере в Центральной Азии Китай также выступает в качестве противовеса амбициям США. С другой стороны, такое напряжение между Россией и США и ее союзниками по НАТО было вызвано не только соперничеством в Центральной Азии, но и событиями вокруг Украины.

ԺԱԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ – Խաղաղապահ գործունեությունը որպես Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի կազմակերպության առաջնահերթություններից մեկը (2011-2022 թթ.) - Հոդվածում քննարկվել են Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) խաղաղապահ գործունեությանը վերաբերող հարցեր, հանգամանորեն ներկայացվել են ՀԱՊԿ Հավաքական անվտանգության խորհրդում (ՀԱԽ) ՀԱՊԿ անդամ պետությունների կողմից խաղաղապահ ներուժի զարգացմանը վերաբերող դիրքորոշումներն ու պատկերացումները, ինչպես նաև քաղաքականությունը ուղղված ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը: Ուշադրության է արժանացել նաև ՄԱԿ-ի հետ խաղաղապահության ոլորտում համագործակցությունը:

Միաժամանակ քննարկվել են միջազգային իրավիճակին նվիրված հարցեր (մասնավորապես 2014 Ուկրաինայում ծավալված իրադարձությունների ժամանակ ՀԱՊԿ խաղաղապահ ուժեր ներգրավելու նպատակահարմարության հարցը), որոնք իրենց ազդեցությունն է թողել խաղաղապահ ոլորտում ՀԱՊԿ-ի գործունեության վրա:

⁴⁶ См.: Там же.

Հողվածում անդրադարձ է արվել ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մասին համաձայնագրում փոփոխություն կատարելու մասին արձանագրությանը, ինչպես նաև խաղաղապահության հարցերով ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարի հատուկ ներկայացուցչի ինստիտուտի ստեղծմանը, շեշտվել են դրա կարևորությունն ու նշանակությունը:

Առանձին վերլուծության են ենթարկվել Ղազախստանում ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործողությունը և դրա հետևանքները Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՕ-ի իր դաշնակիցների հարաբերությունների վրա: Նաև քննարկվել է Չինաստանի որդեգրած քաղաքականությունը այս հարցում:

Բանալի բառեր – ՀԱՊԿ, ՄԱԿ, «Անխորտակելի եղբայրություն», խաղաղապահ գործունեություն, ուկրաինական ճգնաժամ, Ղազախստանի

ZHAK MANUKYAN – *Peacekeeping as One of the Priorities of the Collective Security Treaty Organization (2011-2022)*. – The article discusses issues related to the peacekeeping activities of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), presents in detail the positions and ideas of the CSTO member states regarding the development of peacekeeping potential in the CSTO Collective Security Council (CSC), as well as policies aimed at increasing the effectiveness of the CSTO peacekeeping activities. Attention is also paid to cooperation with the United Nations in the field of peacekeeping.

At the same time, issues related to the international situation were discussed (in particular, the question of the advisability of attracting CSTO peacekeeping forces during the events that unfolded in Ukraine in 2014), which had an impact on the CSTO's activities in the peacekeeping sphere.

The article talks about the protocol on amendments to the agreement on peacekeeping activities of the CSTO, as well as the creation of the institution of a special representative of the CSTO Secretary General on peacekeeping issues, emphasizing its importance and significance.

The CSTO peacekeeping operation in Kazakhstan and its consequences for relations between Russia and the United States and their NATO allies are analyzed separately. The policy pursued by China in this matter was also discussed.

Key words: CSTO, UN, “Indestructible Brotherhood”, peacekeeping activities, Ukrainian crisis, Kazakhstan event

**«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԻԶԱՆՑՔԻ» ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՐԴԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

ՄԱՐՈՒԹ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում են Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմից հետո տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային կապերի ապաշրջափակման խնդիրները, մասնավորապես դիտարկվում է «Զանգեզուրի միջանցքի» հարցը ՀՀ անվտանգության տեսանկյունից:

Լուսաբանվում են այդ հարցին Մեծ Բրիտանիայի, Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Իրանի, ԱՄՆ և ԵՄ մոտեցումները: Հարավկովկասյան տարածաշրջանի անվտանգային համակարգը էրոզիայի է ենթարկվել գյոբալ ուժային կենտրոնների՝ նոր աշխարհակարգի ձևավորման գործընթացում ընդգրկվելու հետևանքով: Այդ կապակցությամբ ՀՀ իշխանությունների առջև ծառայել են նոր մարտահրավերներ, կարևորվում են ինչպես Հայաստանի Հանրապետության պետականության ու սուբյեկտայնության ամրապնդումը, այնպես էլ հավասարակշռված արտաքին քաղաքականությունը: Ստեղծված նոր իրավիճակում ՀՀ-ի համար առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում ինքնիշխանությունը և տարածքային ամբողջականությունը պահպանելը: Այս խնդիրը ուղղակիորեն կապված է «Մեղրու միջանցքի» հետ: «Մեղրու միջանցքի» արտատարածքային կարգավիճակի հետ համաձայնվելով՝ բոլոր հարևանների և ուժային կենտրոնների համար մենք կկորցնենք մեր կարևորությունն ու սուբյեկտայնությունը, ինչպես նաև քաղաքական ու տնտեսական զարգացման բոլոր հեռանկարները:

Բանալի բառեր – *«Զանգեզուրի միջանցք», Մեծ Բրիտանիա, Թուրքիա, ՌԴ, Իրան, ԵՄ, ԱՄՆ, Հայաստանի Հանրապետություն*

44-օրյա պատերազմի ավարտից երեք տարի անց Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև դեռևս առկա են բազմաթիվ չլուծված հակասություններ. անորոշ է Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը, մոտ 127 քառակուսի կմ հայկական տարածք օկուպացված է Ադրբեջանի կողմից, պահպանվում է սահմանային լարվածությունը, Բաքուն ցանկանում է ստանալ «Մեղրու միջանցքը»:

Պատերազմի արդյունքում Հարավային Կովկասում փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը: ԼՂ հիմնախնդիրը հայտնվեց ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև համաշխարհային ուժային կենտրոնների ուշադրության ծիրում: Նախքան ռուս-ուկրաինական ռազմական հակամարտությունը Մինսկի խումբը այն եզակի հարթակներից էր, որտեղ

համակարգված աշխատում էին ՌԴ-ն, ԱՄՆ-ն և ԵՄ-ն: Ներկայումս այդ հնարավորությունը ևս բացակայում է: Որ սցենարով կլուծվեն հարավկովկասյան վիճելի խնդիրները, այդ ուժն էլ կկարողանա հետագայում տարածաշրջանում հաստատել իր աշխարհաքաղաքական վերահսկողությունը¹:

Հայ-ադրբեջանական ներկայիս լարվածության համապատկերում առանձնանում է այսպես կոչված «Զանգեզուրյան միջանցքի» հարցը, որն ավելի շատ աշխարհաքաղաքական, քան լոգիստիկ խնդիր է: Երբեմն լոգիստիկ խնդիրները նպաստում են հակամարտությունների խորացմանը կամ դրանց հաղթահարմանը: Օրինակ, որպեսզի 20-րդ դարի 90-ական թվականներին բացառվեր Կասպիցի էներգակիրների տեղափոխման ռուսական ուղին, հրահրվեցին ռուս-չեչենական պատերազմները: Կամ հակառակը՝ որպեսզի կառուցվեր «Բաքու-Ջեյհան» նավթային խողովակաշարը, ձերբակալվեց Օջալանը, և ուժեղացան ճնշումները PKK-ի վրա: Գերմանիայի «անտարբերությունը» 1915 թ. հայկական կոտորածների նկատմամբ բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ ռազմավարական նշանակության Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին անցնում էր «ոչ վստահելի» հայաբնակ տարածքներով:

Ռուս-ուկրաինական հակամարտության և ՌԴ-ի նկատմամբ աննախադեպ պատժամիջոցների պայմաններում մեծացավ Հարավային Կովկասի՝ որպես Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող տրանսպորտային միջանցքի նշանակությունը: Դեռևս 2019 թ. մենք հայկական փորձագիտական շրջանակների ուշադրությունը հրավիրեցինք այս հանգամանքի վրա: Ռուսաստան-Արևմուտք հակասությունների սրման պայմաններում, երբ 2018 թ. մայիսին Բաքվում գործարկվեց «Հարավային գազային միջանցքը», մեծացավ «Գյանջայի միջանցքի» նշանակությունը: Այստեղով են անցնում Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան, Բաքու-Սուպսա նավթային, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազային խողովակաշարերը, Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղային, Արևմտյան Եվրոպան Կասպյան տարածաշրջանի հետ կապող օպտիկական մալուխը, ինչպես նաև E-60 եվրոպական մայրուղին, որը ֆրանսիական Բրեստ քաղաքը կապում է Արևելյան Ասիայի հետ: Աֆղանական պատերազմի ժամանակ ամերիկյան բեռների մեկ երրորդը ևս տեղափոխվել է այդ ճանապարհով²: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Կասպյան և Կենտրոնական Ասիայի էներգակիրները, Ռուսաստանը շրջանցելով, Եվրոպա

¹ Տե՛ս **Poghosyan G.** The Geopoliticization of the Nagorno-Karabakh Conflict in the Shadow of the Madrid Principles: A Look at the Past // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, էջ 30-39. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.030>, **Gabrielyan H.** Turkey as a Transport Hub: a Vision Strategy for Integrating Regional Infrastructures and Services // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, էջ 11-29. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.011>.

² Տե՛ս **Մ. Վարդազարյան, Ե. Վարդազարյան, Դ. Թրամփի վարչակարգի հարավկովկասյան քաղաքականության նոր միտումները, Գիտական Արցախ, №1 (2), 2019, էջ 107:**

կարող են արտահանվել այդ ճանապարհով, ապա բնականաբար Արևմուտքի համար ցանկալի չէ, որ Ադրբեջանը և Լեռնային Ղարաբաղը վերահսկվեն Մոսկվայի կողմից, քանի որ «Գյանջայի միջանցքը» Արցախի Հանրապետությունից հեռու է ընդամենը 50-60 կմ, և իրավիճակի ապակայունացման դեպքում այդ կոմունիկացիաների անվտանգությունը ևս կարող է հարցականի տակ դրվել: Մի շարք գործոնների հետ այս հանգամանքը ևս նպաստեց, որ Արևմուտքը շահագրգռված լինի Ղարաբաղյան հակամարտության արագ հանգուցալուծմամբ:

Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմը ավարտվեց 2020 թ. նոյեմբերի 10-ին, երբ Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի նախագահները և ՀՀ վարչապետը ստորագրեցին եռակողմ հայտարարություն, որի 9-րդ կետում նշվում էր, որ ապաշրջափակվում են տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային բոլոր կապերը, ինչպես նաև Երևանը երաշխավորում է Ադրբեջանի Հանրապետության արևմտյան շրջանների և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև տրանսպորտային հաղորդակցության անվտանգությունը, որոնց վերահսկողությունն իրականացնելու են Ռուսաստանի ԱԴՕ սահմանապահ ծառայության մարմինները³: Թեպետ հայտարարությունում նշված չէ, թե որ հատվածով պետք է անցնի այդ ուղին, Ի. Ալիևը հայտարարեց «Զանգեզուրի միջանցքի» մասին նշելով, որ իր երկիրը, «անկախ այն հանգամանքից՝ Հայաստանը ցանկանում է, թե ոչ, կլուծի «Զանգեզուրի միջանցքի խնդիրը»⁴: Նրան այդ հարցում անվերապահորեն աջակցում է Թուրքիայի նախագահը, որը ՀՀ վարչապետի հետ հանդիպման նախապայման համարեց «Զանգեզուրի միջանցքի» բացումը⁵: Բաքուն և Անկարան գտնում են, որ ինչպես Լաչինի, այնպես էլ «Զանգեզուրի միջանցքը» պետք է արտատարածքային կարգավիճակ ունենան և չվերահսկվեն հայկական կողմից: Հարկ ենք համարում նշել, որ խոսքը ոչ թե երկաթուղու, որի համաձայնությունը Երևանը տվել է, այլ ավտոմոբիլային ճանապարհի մասին է: Ինչ վերաբերում է երկաթուղային կապին, ապա բազմաթիվ մասնագետների կարծիքով՝ առավել շահավետ է Իջևանով դեպի Ադրբեջան երկաթուղու վերականգնումը, որն ավելի քիչ ծախսատար է, քան Մեղրու երկաթուղու կառուցումը, իսկ «Զանգեզուրի միջանցքի» գործարկման հիմնական շահառուները Անկարան և Բաքուն են: Այնուամենայնիվ, 2020 թ. նոյեմբերի 10-ի եռակողմ հայտարարության ոգուն համապատասխան՝ Երևանը պատրաստակամություն հայտնեց վերականգնելու Երասխ-Ջուլֆա-Օրդուբադ-Մեղրի-Հորադիզ երկաթուղու 41 կիլոմետրանոց հայկական հատվածը, որը կար-

³ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը, <https://primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/>

⁴ Карабах год спустя: когда решится конфликт и что несет будущее? bbc.com/russian/beatures-58665633

⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

Ժենա 226 մլն դոլար և լավագույն դեպքում կփոխհատուցվի 100 տարի հետո: Իջևանի ուղու վերականգնումը կպահանջի 32 կմ ճանապարհի կառուցում (Ֆիդէտոստոյո գյուղից դեպի Վանաձոր), որն ավելի կկրճատի Երևան-Թբիլիսի ճանապարհը: Այս պարագայում հայկական կողմի համար միակ դրականը Ջուջայով իրանական երկաթուղուն միանալու հնարավորությունն է՝:

Ինչ վերաբերում է այսպես կոչված «Զանգեզուրի միջանցքին», ապա ՀՀ իշխանությունները Ադրբեջանին առաջարկում են այլընտրանքային երեք ճանապարհ Երասխ-Մաղաստակ, Սոթք-Քարվաճառ և Քարահունջ-Ղուբաթլի ուղղություններով: Այս իրավիճակում Ադրբեջանը ավելի շատ գործում է Թուրքիայի հրահանգով, որը իր հետուն գնացող նպատակների համար ցանկանում է վերահսկել Սյունիքի միջանցքը: 2021 թ. Ի. Ալիևը Ադրբեջանի վարչատարածքային բաժանման նոր բարենորոգում իրականացրեց, որի համաձայն՝ Ջեբրայիլի, Լաչինի, Քելբաջարի, Ղուբաթլիի և Զանգեղանի շրջաններից ձևավորվեց Արևելյան Զանգեզուրի տնտեսական շրջանը, իսկ հայկական Սյունիքը դարձավ «Արևմտյան Զանգեզուր»⁶:

Սյունիքը կարևորվում է նաև տնտեսական առումով: Այստեղ է գտնվում մոլիբդենի համաշխարհային պաշարների 7%-ը, առկա է 1.5 մլրդ տոննա երկաթի, 4 մլն տոննա պղնձի, 13 մլրդ դոլարի ոսկու, 100 հազ. տոննա ուրանի, ինչպես նաև կոբալտի, բիսմութի, վանադիումի և հազվագյուտ մետաղների հանքանյութ⁸:

Դեռևս 1960-ական թվականներին ԽՍՀՄ ԳԱ տնտեսական բաժանմունքի ղեկավար, ակադեմիկոս Տիգրան Խաչատուրովի գլխավորությամբ փորձագետները մշակել էին մի նախագիծ, որը երկաթուղով միմյանց էր կապում Նախիջևանը և Ադրբեջանը: Այն հավանության արժանացավ ԽՍՀՄ հաղորդակցության նախարարության և պետականի կողմից: Քանի որ երկաթուղին անցնելու էր Լեռնային Ղարաբաղով, ապա Բաքվում անհանգստացան, որ այն կնպաստի Հայաստանի և Արցախի միջև կապերի ամրապնդմանը, ուստի և չիրականացվեց: Նման երկրորդ անհաջող փորձ կատարվեց 1988 թ.⁹: Ստացվում է, որ նույնիսկ խորհրդային իշխանության շրջանում, երբ հայերն ու ադրբեջանցիները ապրում էին մեկ միասնական պետությունում, Բաքուն զգուշանում էր հայ ժողովրդի երկու հատվածների շփումներից, իսկ ներկայումս ճամարտակում է Արցախի հայերի իրավունքների մասին և պահանջում Նախիջևանի հետ արտատարածքային կապի տրամադրում:

⁶ Տե՛ս Чем для Армении обернется железнодорожное сообщение с Азербайджаном. ru.armeniasputnik.am/2022/20/29 chem-dlya armenii-obeznetsya-zheleznodorozhnoe-soobchenie—s-azerbaydzhanom-380.

⁷ Закавказские узлы раздора, torwar.ru/206826-zakavkazskie-UZly-razdora-Arcah-zangezur-lachinskij-koridor.html

⁸ Տե՛ս Почему турки делают все для захвата Сюника, <https://youtu.be/tA8vgJYoMml>

⁹ Տե՛ս Закавказские узлы раздора, torwar.ru/206826-zakavkazskie-uzly-razdora-arcach-zangezur-lachinskij-koridor.html

Ընդհանրապես, 44-օրյա պատերազմի հիմնական հրձիգներից մեկը Թուրքիան էր: Այդ պատերազմը «Մեծ Թուրանի» ստեղծման հերթական քայլերից էր: Թուրքիան վերջին տասնամյակում շատ ակտիվ արտաքին քաղաքականություն է վարում. 3 մայրցամաքների 10 երկրներում պահում է զինված ուժեր, բավականին մեծ ազդեցություն ունի հարավկովկասյան երեք հանրապետություններից երկուսում և ցանկանում է իր վերահսկողության տակ վերցնել նաև 41 կմ-անոց հայ-իրանական սահմանը: Այն հնարավորություն կտա Արաքս գետի ողջ երկայնքով վերահսկելու ցամաքային ճանապարհները, անարգել սպառազինություն և ռազմական ուժ տեղափոխելու այդ միջանցքով, ինչպես նաև աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից առավելության հասնելու Իրանի նկատմամբ: Թուրքիայի դերը այդ առումով ավելի մեծացավ 2021 թ. հունվարից, երբ Անկարան ԻԻՀ-ի հետ ստորագրեց երկաթուղային փոխադրումների մասին երեք նոր համաձայնագրեր, որոնց համաձայն՝ Արևելք-Արևմուտք միջանցքով Չինաստանը Պակիստանի, Աֆղանստանի և Իրանի տարածքով կապ հաստատեց Թուրքիայի հետ¹⁰:

Փաստորեն, 44-օրյա պատերազմից հետո և ռուս-ուկրաինական հակամարտությունից ի վեր ժամանակն աշխատում է Թուրքիայի օգտին, որն աստիճանաբար տարածաշրջանում մեծացնում է իր դերակատարումը: Թուրքիան ռուսական եվրասիական ինտեգրացիոն նախագծերը աշխատում է փուլ առ փուլ փոխարինել իր տեսլականով: Արդեն Եվրասիայում հանդես է գալիս ինտեգրացիոն իր նախագծով՝ «Մեծ Թուրանով», որը պետք է ընդգրկի Հարավային Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Պովոլժիեի և Սիբիրի թուրքալեզու ժողովուրդներին¹¹:

Հասկանալի է, որ Թուրքիայի ծրագրերը կարող են իրականանալ միայն Ռուսաստանի թուլացման դեպքում, և այդ խնդիրը Անկարան միայնակ լուծել չի կարող: Այդ տեսանկյունից Թուրքիան հատկապես լայն աջակցություն է ստանում Մեծ Բրիտանիայի, Իսրայելի և որոշ չափով նաև ԱՄՆ-ի կողմից: Արևմուտքը կարևորում է այն հանգամանքը, որ Անկարան կարող է նաև վերահսկել չինական «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհի» այն հատվածը, որն անցնում է թյուրքական աշխարհով:

Մեծ Բրիտանիան, որը ԵՄ-ից դուրս գալուց հետո իր գլոբալ դերակատարումը մեծացնելու համար ուրույն քաղաքականություն է որդեգրել, որոշեց կրկին վերականգնել «Մեծ խաղի» ռազմավարությունը, որի էությունը Ռուսաստանին դիմակայելն է: Այս տեսանկյունից բրիտանա-թուրքական համագործակցությունը հարուստ փորձ ունի: 17-19-րդ դդ. Կենտրոնական Ասիայում, Ղրիմում, Մերձավոր Արևելքում և

¹⁰ St u Иран и Турция подписали три новых соглашения о железнодорожных перевозках, Iran.ru/news/economics/117_i_Turciya_podpisalitu_novyh_soglasheniya_o_zheleznodorozhnyhrevozkah

¹¹ St u **Когут В. Г., Нурдыев Г. Н.** Карабахский узел геополитических противоречий на Южном Кавказе// Евразийская интеграция: экономика, право, политика, 2021, № 1, էջ 106:

Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերը թուլացնելու համար Լոնդոնը օգտագործել է թուրքական գործոնը: Օրինաչափ է, որ այս վճռորոշ շրջանում բրիտանական հետախուզության ղեկավար է նշանակվել Ռ. Մուրը, որը 2014-2017 թթ. եղել է Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը և հայտնի է իր սերտ կապերով թուրքական և ադրբեջանական քաղաքական էլիտայի հետ: Պատահական չէր, որ Ռ. Մուրը Ադրբեջան այցելեց 44-օրյա պատերազմի նախօրյակին և պատերազմից անմիջապես հետո¹²: Այս ամենը ունի նաև տնտեսական իր հենքը: Դեռևս 2014 թ. բրիտանական «International Alert» կազմակերպությունը իրականացրել էր ուսումնասիրություն Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Հայաստանի և Իրանի միջև երկաթուղային կապի վերականգնման տնտեսական արդյունքների վերաբերյալ: Փորձագետների կարծիքով՝ երկաթուղու վերականգնումը կկազմեր 434 մլն դոլար, որը 1.5 անգամ ավելի էժան է Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու արժեքից¹³:

Թուրքիայում ներդրումների ծավալով Մեծ Բրիտանիան հինգերորդ երկիրն է, իսկ արտահանման ծավալներով՝ երկրորդը¹⁴: 2022 թ. հուլիսին Ադրբեջանի խորհրդարանը բրիտանական «Anglo-Asian Mining» ընկերությանը հատկացրեց լրացուցիչ 882 քմ տարածք, որը ներառում է նաև Արցախի հանքավայրերը¹⁵:

Ինչ-որ առումով բրիտանական աշխարհաքաղաքական շահերով է պայմանավորված նաև Իսրայել-Ադրբեջան համագործակցությունը, որը ռազմավարական բնույթ ունի: Ադրբեջանական նավթի երկրորդ խոշոր գնորդը Իսրայելն է, որը ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցների սահմանումից հետո ռուսական նավթը լիովին փոխարինեց ադրբեջանականով: 2022 թ. Իսրայելը 70 %-ով ավելացրեց ադրբեջանական նավթի գնումները¹⁶: Իսրայելը նաև Ադրբեջանի սպառազինությունների հիմնական մատակարարն է: 2016-2020 թթ. Ադրբեջանը 2.5 անգամ ավել սպառազինություն է գնել, քան Հայաստանը: Դրա 69 %-ը իսրայելական, իսկ 17 %-ը (հիմնականում զրահատեխնիկա) ռուսական արտադրության են¹⁷:

Իսրայելը ևս շահագրգռված է «Զանգեզուրի միջանցքի» գործարկմամբ, քանի որ դրանով Թեհրանը կզրկվի իր այլընտրանքային ճանապարհից, իսկ Իրանին հարակից ադրբեջանական տարածքներն ու կոմունիկացիաները դարձել են այդ երկրի դեմ Թեյ-Ավիլի գործունեության կարևոր հենակետերից մեկը:

¹² Տե՛ս նույն տեղը:

¹³ Տե՛ս Карабах год спустя...

¹⁴ Տե՛ս Когут В.Г., Нурьев Г.Н., նշվ. աշխ., էջ 106:

¹⁵ Տե՛ս Великобритания готовит передел ресурсов в Закавказье, artsakh.press.am/rus/news/174793/velikobritaniya-gotovit-pereder-resursow-v-zakavkaze.html.

¹⁶ Տե՛ս Израиль увеличил поставки нефти из Азербайджана, stnegi.com/posts/37888/israil-uvlichil-postavki-nefti-il-arerbaydzhana-kommentariy-avraame-shmulevicha

¹⁷ Տե՛ս Доклад SIPRI: В последние четыре года Армения закупала вооружение в основном у России, Азербайджана, Израиля. rus.azatutyun.am/a/3115385html

Թուրքիայի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում մեծացավ նաև ՌԴ անհետևողական քաղաքականության պատճառով: Եթե մինչև ռուս-ուկրաինական հակամարտությունը միջազգային ասպարեզում Ռ. Էրդողանը Վ. Պուտինի համեմատ նվազ ազդեցիկ գործիչ էր, ապա ներկայումս Մոսկվայի «ջանքերով» նա դարձավ համաշխարհային մակարդակի գործիչ: Փետրվարի 24-ից հետո ռուս-թուրքական հարաբերություններում ուժերի հարաբերակցությունը կտրուկ փոխվեց հոգուտ Անկարայի, և Թուրքիան ՌԴ-ի համար դարձավ դեպի արևմտյան աշխարհի միակ պատուհանը: Արդյունքում, ռուս-թուրքական համագործակցության պայմաններն ու օրակարգը արդեն թելադրում է Անկարան¹⁸: Այդ համագործակցությունից Թուրքիան նաև առավելագույն տնտեսական օգուտ ստացավ և հերթական անգամ փրկեց իր տնտեսությունը փլուզումից: Ռուս-թուրքական տնտեսական հարաբերություններում գրանցվել է 113 % աճ (երկրորդ տեղում Չինաստանն է՝ մոտ 24 %), իսկ 2022 թ. ռուս-թուրքական առևտուրը մոտեցել էր 60 մլրդ դոլարի սահմանագծին¹⁹:

Օգտվելով Ռուսաստանի թուլացումից՝ Թուրքիան իր դիրքերը Միջերկրական ծովում, Աֆրիկայում և Միջինարևելյան անապատներում ինդիք է դրել նաև վերահսկել Հարավային Կովկասում «Զանգեզուրի միջանցքը»: Փաստորեն, Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի արդյունքում Թուրքիան «օրինականացրեց» իր ներկայությունը Հարավային Կովկասում, վերահսկում է Կենտրոնական Ասիայի և Կասպիցի շրջանից դեպի Արևմուտք էներգակիրների արտահանման ուղիները, իսկ Սյունիքի վերահսկումը նրան հնարավորություն կտա նաև իր միջերկրածովյան նավահանգիստները երկաթուղային կապով միացնելու վրացական ու ադրբեջանական ցանցին²⁰:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա Երևանի համար շատ կարևոր է Մոսկվայի դիրքորոշումը²¹: Պաշտոնապես Ռուսաստանը երբեք նման հարց չի բարձրացրել, ավելին՝ նշել է, որ իրենք միայն քննարկում են Հարավային Կովկասում տրանսպորտային ուղիների ապաշրջափակման հարցը: Օրինակ՝ ՌԴ փոխվարչապետ Ա. Օվերչուկը 2022 թ. սեպտեմբերի 30-ին հայտարարեց, որ Մոսկվան, Բաքուն և Երևանը եռակողմ աշխատանքային խմբում չեն քննարկում «արտա-

¹⁸ St`u Kursy perekroyki. Kak Rossiya podarila Erdoganu mirovye ambicii. carnegieendowment.org/politika/88506?utm_sauree=rssemail&_tok=ODEzLVhVSMjiAAAcilducTisitSgN,P

¹⁹ St`u նույն տեղը:

²⁰ Այդ մասին տե՛ս **Ghazaryan K.** Influence of the relationship between the protector state and regional hegemon on the resilience of a non-recognised state: Lessons learned from the Nagorno-Karabakh war and non-peace // *Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University*, 2(1(4), 2023, էջ 27-69, <https://doi.org/10.46991/JOPS/2023.2.4.027>

²¹ **Մ. Վարդազարյան,** Աշխարհաքաղաքական արդի գործընթացները ռուս-հայկական հարաբերությունների հրամայականները // *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ. Քաղաքագիտություն* №3, 2019, էջ 3-19:

տարածքային միջանցքի» խնդիրը²²: ՌԴ ԱԳՆ պաշտոնական ներկայացուցիչ Մ. Ջախարովան ևս թուրք լրագրողի հարցին պատասխանեց, որ իրենք «միջանցքի» փոխարեն օգտագործում են «ուղի» տերմինը²³:

2020 թ. նոյեմբերի 10-ից հետո միշտ չէ, որ ռուս խաղապահներին հաջողվում է իրականացնել իրենց պարտականությունները, և, որպես կանոն, լարվածության առաջացման դեպքում խնդիրը լուծվում է հոգուտ ադրբեջանական կողմի: Ռեզոլյուցիայի գործողությունները Ուկրաինայում նվազեցնում են ՌԴ ազդեցությունը հետխորհրդային տարածքում, և պատահական չէ, որ հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման առաջնությունը սահուն կերպով ռուսականից տեղափոխվում է դեպի Արևմուտք: Ստեղծվել է այնպիսի իրավիճակ, որ ռուսական խաղաղարարների հեղինակությունը և հակամարտության հետագա ընթացքը արդեն կախված են Բաքվի դիրքորոշումից²⁴:

Արևմուտքի նկատմամբ տարածաշրջանում ՌԴ առավելությունն այն է, որ Հարավային Օսիայում, Աբխազիայում, Հայաստանում և Արցախում տեղակայված են ռուսական զորքեր, և այդ գործոնը օգտագործելով՝ Մոսկվան հույս ունի վերահսկելու նաև Մեղրու միջանցքը: Ընդ որում՝ արևմտյան ոչ մի երկիր չի արտահայտվել տարածաշրջան զինված կամ խաղաղարար ուժեր ուղարկելու մասին: Անկարան և Բաքուն, ստեղծված իրավիճակը համարելով անցումային, ինչ-որ առումով համակերպվում են ռուսական տարբերակի հետ: Մակայն ռազմավարական առումով այն իրողությունը, որ Ռուսաստանի ազդեցության մեծացումը և պահպանումը ուղեկցվում են ռազմական հակամարտություններին միջամտությամբ, ազդում է Մոսկվայի իմիջի վրա: Այսպես եղավ 2008 թ. վրաց-հարավօսական, 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի, Մերձդնեստրի և Դոնբասի իրադարձությունների ժամանակ: Այս հանգամանքը Արևմուտքն օգտագործում է, որ Կրեմլին մեղադրի, թե նա հետխորհրդային տարածքում իր ազդեցությունը պահպանելու նպատակով շահագրգռված է հակամարտությունների առկայությամբ:

Լաչինի միջանցքի արգելափակման հիմնական նպատակը «Ջանգեզուրի միջանցքի» հարցում Երևանից զիջումներ կորզելն է: Նկատի ունենալով Մոսկվայի պասիվ արձագանքը Անկարային և Բաքվին, ինչպես նաև այդ երկրներից ՌԴ կախվածության մեծացումը՝ ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում Կրեմլի համար կարևոր է մնում այդ միջանցքի վերահսկողության խնդիրը, որը Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի վրա ներազդելու քաղաքական և տնտեսական լրացուցիչ լծակ է:

²² St' u Оверчук: РФ. Азербайджан и Армения не обсуждают создание “экстерриториального коридора”. tass.ru/politika/15914145

²³ St' u Мы используем термин “маршрут”: Мария Захарова исправила турецкого журналиста произнесшего “Зангезурский коридор”. -armenpress.am/rus/news/1096309.html

²⁴ St' u Коридор нестабильности. Как Баку вытесняет российских мировоторцев. Carnegieendowment.org. /pobitika/88638?utm_source+=rssemil&utm-medium email&mktok=oDEzL VhZVOOM-jIAACitl NuEGizHZH

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին և ԵՄ-ին, ապա նրանք 44-օրյա պատերազմից հետո որոշեցին Հարավային Կովկասում ակտիվացնել իրենց քաղաքականությունը: Տարածաշրջանում Արևմուտքի հիմնական նպատակը Հարավային Կովկասում Մոսկվայի ազդեցությունը նվազեցնելն է, իսկ հնարավորության դեպքում՝ լիովին դուրս մղելը: Այս ռազմավարությունը համահունչ է Թուրքիայի և Ադրբեջանի քաղաքականությանը: Իսկ ՌԴ դիրքերը կարելի է թուլացնել հայ-ադրբեջանական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմամբ, որի արդյունքում ռուսական ռազմական ներկայությունն ավելորդ է դառնում: Ընդ որում՝ Արևմուտքի համար էական չէ, թե ում հաշվին և ինչպես կլուծվի հակամարտությունը:

Այսօր ԱՄՆ-ն Հարավային Կովկասում չունի կենսական շահեր և մշակված ռազմավարություն, ինչպես նաև հնարավորություններ՝ վերահսկելու նոր պատերազմների արդյունքները, որոնք կարող են բացասական հետևանքներ ունենալ ԱՄՆ-ի շահերի տեսանկյունից²⁵: Ամերիկյան հայտնի հետազոտող Յուջին Ռուսները ևս կարծում է, որ Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը այսուհետև կզգա սահմանափակ ռեսուրսների և անբարենպաստ պայմանների ազդեցությունը: Նրա կարծիքով՝ ԱՄՆ-ն ԵՄ-ի հետ պետք է ջանքեր գործադրի տարածաշրջանային խնդիրների հաղթահարման ուղղությամբ և ունակ չէ Հարավային Կովկասում միայնակ աշխարհաքաղաքական իրավիճակ փոխելու, սակայն պետք է վիճարկի Ռուսաստանի գերիշխանությունը այնտեղ²⁶: Այս տեսանկյունից Վաշինգտոնում կարևորվում են Բրյուսելի հետ քայլերի համակարգումը:

Ինչ վերաբերում է ԵՄ-ին, ապա 2020 թ. Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմը վկայում է, որ ո՛չ «Արևելյան գործընկերությունը», ո՛չ Մինսկի խմբի գործունեությունը չկարողացան կանխել այդ հակամարտությունը: Ներկայումս Հարավային Կովկասի առնչությամբ Բրյուսելի առջև ծառայած հիմնական հարցերից մեկը միանգամայն նոր մարտավարություն մշակելն է, որը ներառում է տարածաշրջանում Թուրքիայի դերի բարձրացումը, ինքնուրույն արտաքին քաղաքականության իրականացումը, ինչպես նաև ՌԴ-ի հետ մրցակցության և համագործակցության տարրեր: ԵՄ-ի համար Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմը ոչ հաճելի անակնկալ էր: ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի կողմից պատերազմը դադարեցնելու բոլոր փորձերը անհաջողությամբ ավարտվեցին: Նրանց համար անընդունելի էր, որ եվրասիական տարածքի առանցքային գոտիներից մեկում, որը Կասպից ծովը կապում է Սև ծովի հետ,

²⁵ St u The Threat of New Wars in the Caucasus: A Good Case for U.S. Restraint, Quincy Brief N 36-quincyinst.org/report/the-threat-of-new-wars-in-the-caucasus-a-good-case-for-v-s-restraint/?fbclid=IwARlr=TAbtly77OMY_ZgwaEg-68

²⁶ St u Политика США на Южном Кавказе: Армения, Грузия и Азербайджан, carnegieendowment, org/2018/02/13 ru-pub-75514

տեղի ունեցավ ՌԴ-ի և Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդում²⁷:

Իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ն փորձեցին վերականգնել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի աշխատանքը, սակայն Մոսկվան, Անկարան և Բաքուն ձախողեցին այդ քայլերը:

Տարածաշրջանում ԵՄ ներկայությունը ավելացնելու տեսանկյունից նոր հնարավորություններ են ստեղծում ճանապարհների ապաշրջափակումը, սահմանազատման խնդիրները: Հարկավոր է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ աշխարհաքաղաքական այս բարդ պայմաններում միշտ չէ, որ Բաքուն և Երևանը Մոսկվայի գործողությունները արդյունավետ են գնահատում ու փորձում են որոշ խնդիրներ լուծել Բրյուսելի օժանդակությամբ: Տարածաշրջանում ԵՄ և ՌԴ համագործակցության եզրեր ևս կան: Երկու կողմերի համար խնդրահարույց են Թուրքիայի և Իրանի կոշտ դիրքորոշումները:

Այսպիսով, Արևմուտքը ևս կողմ է ճանապարհների ապաշրջափակմանը, սակայն նրա համար անընդունելի է, որ ստեղծվի ՌԴ վերահսկողությամբ արտատարածքային կարգավիճակով որևէ միջանցք:

Վաշինգտոնում և Բրյուսելում հասկանում են, որ Մոսկվան «Զանգեզուրի միջանցքը» կարող է ստանալ միայն Երևանի օժանդակությամբ, հատկապես եթե նրա վրա մեծանան ռազմաքաղաքական և տնտեսական ճնշումները: Այդ իսկ պատճառով վերջին շրջանում ակտիվացել են արևմտյան տարբեր կառույցների շփումները ՀՀ պաշտոնական մարմինների հետ:

Խոսելով տարածաշրջանում ԵՄ քաղաքականության մասին՝ պետք է նկատի ունենալ, որ ԵՄ-ում ընդգրկված երկրները չունեն միասնական մոտեցում, և ուկրաինական խնդրի պատճառով մեծացել է ԵՄ կախվածությունը ադրբեջանական էներգակիրներից: Միայն 2022 թ. առաջին կես տարվա ընթացքում Բաքուն ԵՄ-ի երկրներին վաճառած գազից ստացել է 5 մլրդ եվրո շահույթ²⁸:

Եվրահանձնաժողովի ղեկավար Ու. ֆոն դեր Լյաենը 2022 թ. հուլիսի 18-ին Բաքվում ստորագրեց մի փաստաթուղթ, որի համաձայն՝ 2027 թվականից ԵՄ ադրբեջանական գազի տարեկան մատակարարումները պետք է կազմեն առնվազն 20 մլրդ խմ գազ²⁹:

Եվրոպական ավելի քան 10 երկիր դիմել են Բաքվին գազի մատակարարման հայտով³⁰: Տարածաշրջանում այն վակուումը, որը առաջա-

²⁷ Տե՛ս Юматов К. В. Политика Европейского союза на Южном Кавказе после Карабахской войны, 2020г. [politika-evropeyskogo-soyuza-na-yuzhnom-kavkaze-posle-kazabahskoy-voyny-2020goda-pdf](https://www.politika-evropeyskogo-soyuza-na-yuzhnom-kavkaze-posle-kazabahskoy-voyny-2020goda-pdf)

²⁸ Տե՛ս Посреднические усилия ЕС в армяно-азербайджанском переговорном процессе не могут быть полностью объективными из-за сотрудничества с Азербайджаном в энергетической сфере, фонд «Луйс» www.aycor.am/ru/news/2022/12/201 фонд «Луйс»/204/880

²⁹ Տե՛ս ЕС планирует за 5 лет удвоить импорт газа из Азербайджана- dw.com/ru/es-planiruetza-neskolko-let-udvoit-import-gaza-iz-azerbajdzhana/a-62508527

³⁰ Տե՛ս В Азербайджане сообщили о получении заявок от более чем 10 стран Европы на поставки газа- tass.ru/ekonomika/16427947

ցել էր ԵՄ թուլացումից, որոշեց լրացնել Բրյուսելը: Դրանով է բացատրվում ԵՄ քաղաքացիական առաքելությունը ՀՀ ուղարկելու որոշումը, որն իրականացվեց հիմնականում Ֆրանսիայի ջանքերով: Այն չպետք է ո՛չ թերագնահատել և ո՛չ էլ գերագնահատել: Անվտանգային առումով այն չի կարող զսպել Ադրբեջանին: Այս որոշմանը հասկանալի պատճառներով Բաքվից ավելի կոշտ արձագանքեց ՌԴ-ն, սակայն, մեր կարծիքով, եթե այդ առաքելությունը կայունացնի իրավիճակը տարածաշրջանում, ապա համագործակցության նոր եզրեր կգտնվեն Մոսկվայի և Փարիզի միջև:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, ապա Թեհրանը գտնում է, որ Մեդրիդ անցնող միջանցքը ուղղված է ԻԻՀ-ի դեմ և առաջարկում է «Զանգեզուրի միջանցքի» փոխարեն օգտագործել «ՆԱՏՕ-ի թուրանական միջանցք» արտահայտությունը³¹: Այդ նախագծի իրականացումը կհանգեցնի նրան, որ՝

1. Կմեծանա Իրանի կախվածությունը Ադրբեջանից ու Թուրքիայից, նա կզրկվի դեպի Եվրոպա այլընտրանքային, իսկ Հայաստանը՝ դեպի Իրան ուղուց:

2. Իրանի հյուսիսում կձևավորվի բացառապես թյուրքական ներկայություն, որը սպառնալիք է Իրանի տարածքային ամբողջականությանը, հատկապես այժմ, եթե նկատի ունենանք, որ վերջին շրջանում Իրանի թուրքալեզու բնակչության շրջանում իրականացվեց անջատողականությունը խրախուսող ակտիվ քարոզչություն:

3. Իրանը կարող է վերջնականապես դուրս մղվել իր ազդեցության պատմական շրջան համարվող Հարավային Կովկասից:

4. Իրանը Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար կկորցնի տարանցիկ երկիր լինելու նշանակությունը և նրանց վրա էական ազդեցության լծակներից:

5. Իրանի հյուսիսում կձևավորվի հակաիրանական և պանթյուրքական առանցք³²: 2022 թ. հուլիսի 19-ին Էրդոդանի և Վ. Պուտինի հետ հանդիպման ժամանակ ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեին մեկ անգամ ևս ընդգծեց, որ անթույլատրելի է համարում հայ-իրանական սահմանի կարգավիճակը փոփոխելը³³:

44-օրյա պատերազմից հետո նախկինում նախագծված «Հյուսիս-Հարավ» ճանապարհի փոխարեն, որը Պարսից ծոցը Ադրբեջանի և ՌԴ-ի տարածքով կապում էր Հելսինկիի հետ, առաջ քաշվեց Հնդկաստան-Իրան-Հայաստան-Վրաստան-Եվրոպա ուղիով «Հյուսիս-Հարավ» միջանցքի գաղափարը: Այս տարբերակը նվազեցնում է Իրանի կախվածությունը Թուրքիայից, Իսրայելից և ԱՄՆ-ից: Այն մոտ 2 անգամ կարճ

³¹ Տե՛ս **Жанна Варданян**, Почему граница с Арменией важна для Ирана? <https://regionalpost.org/ru/articles/pochemu-granitsa-s-armeniy-vazhna-dlya-irana.html>

³² Տե՛ս նույն տեղը:

³³ Տե՛ս նույն տեղը:

է Սուեզի ջրանցքով առաքումների երթուղուց: Հայաստանը Իրանի համար կարևորվում է նաև ԵԱՏՄ երկրների հետ համագործակցության տեսանկյունից (2018 թ. մայիսից երկու կողմերի միջև ձևավորվել է ազատ առևտրի գոտի)³⁴:

Պակիստանի ակտիվությունը Հարավային Կովկասում ստիպեց, որ Հնդկաստանը ևս ներգրավվի տարածաշրջանային գործընթացներում: 2021 թ. մարտին Իրանում Հնդկաստանի դեսպան Խ. Ջարմենդրայը հայտարարեց. «Մենք նախատեսում ենք Հնդկական օվկիանոսի և Չաբախարի արևմտյան հատվածը Եվրասիայի ու Հելսինկիի հետ միացնել Հայաստանի տարածքով՝ ստեղծելով «Հյուսիս-Հարավ» միջանցքը»³⁵: Ընդլայնվում է նաև ՀՀ-Հնդկաստան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը: Այսպիսով, Հնդկաստանը ևս մերժում է «Մեղրու միջանցքի» արտատարածաշրջանային կարգավիճակի գաղափարը:

Ինչ վերաբերում է Չինաստանին, ապա Պեկինը այս հարցի կապակցությամբ լռում է և առայժմ միայն հետևում է իրադարձությունների ծավալմանը:

Ադրբեջանը աշխատում է միջազգային հանրությանը ներկայացնել, որ «Զանգեզուրի միջանցքը» միայն լոգիստիկ խնդիր է և նպատակ է հետապնդում առավել հարմար ուղիների խնդիրներ լուծել ու շահույթ ստանալ: Այդ իսկ պատճառով 2022 թ. նոյեմբերի 25-ին Բաքվում կազմակերպվել էր «Միջին միջանցքի երկարությամբ աշխարհաքաղաքականություն, անվտանգություն և տնտեսություն» խորագրով միջազգային խորհրդաժողով, որտեղ առանձնահատուկ քննարկվեց «Զանգեզուրի միջանցքի» նշանակության հարցը: Միջոցառմանը մասնակցում էին ԱՄՆ-ի, ՌԴ-ի, Թուրքիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Իսրայելի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Պակիստանի, Բելգիայի, Բուլղարիայի, Շվեդիայի, Կանադայի, Վրաստանի, Եգիպտոսի, Լեհաստանի և Ռումինիայի «ուղեղային կենտրոնների» ղեկավարներն ու փորձագետները³⁶:

«Միջին միջանցքի» հնարավորությունը ՌԴ-ն շրջանցելու այլընտրանքներից մեկն է, և պատահական չէ, որ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը որոշեց մինչև 2023 թ. ամառ մոտ 3.5 մլրդ եվրո տրամադրել այդ նախագծի ուսումնասիրմանը³⁷:

Այսպիսով, Հարավային Կովկասը ընդգրկվել է Արևմուտք-Ռուսաստան աշխարհաքաղաքական մրցակցության հորձանուտում: ՀՀ-ի համար կարևոր է հասկանալ տարածաշրջանային խնդիրների վերաբերյալ արտաքին խաղացողների դիրքորոշումները, ձևավորվող անվ-

³⁴ St' u Коридор «Север-Юг» и поствоенный регион. theanalyticon.com/ru/новости/ коридор-север-юг-и-поствоенный-реги/

³⁵ Լույն տեղում:

³⁶ St' u Ильхам Алиев принимает участие в конференции “ Вдоль Среднего коридора: Геополитика, безопасность и экономика” salamnews.org/ru/news/read/480504

³⁷ St' u Развитие Среднего коридора: как доставлять грузы из Центральной Азии в Европу в обход России? Trans.info/ru/duizhenie-po-novomishelkovoti-puti-ivelich: los-2022-322586

տանգային նոր ճարտարապետության կոնֆիգուրացիան և դրանց հիմնական շահառուներին: Գլոբալ և տարածաշրջանային ուժային կենտրոններից յուրաքանչյուրը շարժվում է իր շահերով, և ոչ մեկը չի պատրաստվում Երևանին անվտանգության երաշխիքներ տալ: Չպետք է կարծել, թե Հայաստանը Արևմուտքի կամ ՌԴ-ի համար ավելի կարևոր գործընկեր է, քան Ադրբեջանը: Ադրբեջանը Թուրքիայի օժանդակությամբ անհրաժեշտության դեպքում կարգավորում է իր խնդիրները Մոսկվայի հետ, իսկ Լաչինը շրջափակելով կամ Իրանի հետ հարաբերությունները սրելով՝ ընդառաջ քայլեր է կատարում դեպի Արևմուտք: Հայաստանը Արևմուտքին կարող է հետաքրքրել, եթե ընդգրկվի հակառուսական կամ հակաիրանական պայքարում:

Ստեղծված բարդ և անորոշ իրավիճակում ՀՀ-ն չի կարող քննարկել աշխարհաքաղաքական կողմնորոշման հարց, այլ պետք է դիվերսիֆիկացնի իր արտաքին քաղաքականությունը՝ չդառնալով ոչ Արևմուտքի և ոչ էլ Արևելքի պլացդարմը: Հայաստանի համար կարևոր է ինքնիշխանությունը և տարածքային ամբողջականությունը պահպանելը: Երևանի առջև ծառայած գլխավոր մարտահրավերներից մեկը Սյունիքի անվտանգությունն ապահովելն է: Տարածքով համեմատաբար ոչ մեծ Սյունիքը միակ ուղին է, որը, շրջանցելով թյուրքական աշխարհը, Եվրոպան կապում է Իրանի և Հնդկաստանի հետ: Այսպիսով, ինչ-որ իմաստով Սյունիքը ապահովում է մեր բարդ տարածաշրջանում ուժային հավասարակշռությունը: Այս խնդիրը ուղղակիորեն կապված է «Մեղրու միջանցքի» հետ: Հարավային Կովկասում քաղաքականությունն է որոշում տնտեսությունը, այլ ոչ թե հակառակը: Այստեղ կարևոր է թույլ չտալ Լաչինի միջանցքի և Մեղրու ճանապարհի նույնացում, ինչպես նաև հնարավորություն չստեղծել, որ արտաքին որևէ խաղացող այն վերահսկի: Մոսկվայում կարծում են, որ եթե իրենք չվերահսկեն Սյունիքը, ապա դա կիրականացնեն այլ ուժեր: Մեր դիվանագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է ոչ միայն Մոսկվայի, այլև մյուս ուժային կենտրոնների առջև հստակ բարձրացնել այս հարցերը և պարզել, թե դրանցից որի դիրքորոշումն է համահունչ մեր շահերին: Քաղաքականությունը բազմաշերտ երևույթ է, ուստի առանձին հարցերում կարող են համընկնել ԱՄՆ-ի ու Իրանի, ՌԴ-ի և Իրանի կամ ՌԴ-ի և Ֆրանսիայի շահերը: Կորցնելով Սյունիքը կամ «Մեղրու միջանցքի» արտատարածքային կարգավիճակի հետ համաձայնվելով՝ բոլոր հարևանների և ուժային կենտրոնների համար մենք կկորցնենք մեր կարևորությունն ու սուբյեկտայնությունը, ինչպես նաև քաղաքական ու տնտեսական զարգացման բոլոր հեռանկարները:

МАРУТ ВАРДАЗАРЯН – Проблема «Зангезурского коридора» в современном региональном политическом развитии. – В статье рассматриваются вопросы разблокирования региональных экономических и транспортных связей после второй карабахской войны, в частности, рассматривается вопрос «Зангезурского

коридора» с точки зрения безопасности РА.

В связи с этим вопросом освещаются подходы Великобритании, Турции, России, Ирана, США и ЕС.

В результате вовлечения южно-кавказского региона в процессы образования нового миропорядка безопасность региона подверглась эрозии.

В связи с этим перед властями РА возникли новые вызовы и получили важное значение, как усиление государственности и субъективности республики, так и сбалансированная внешняя политика.

Ключевые слова: *«Зангезурский коридор», Великобритания, Турция, Россия, Иран, ЕС, США, Республика Армения*

MARUT VARDARZARYAN – *The Issue of “Zangezur Corridor” in the Current Regional Developments.* – The article discusses unfreezing of economic and transport relations in the region after the Second Karabakh war, more specifically, the issue of “Zangezur Corridor” is observed by the Republic of Armenia as security standpoint.

The article reviews United Kingdom’s Turkey’s, Russia’s, Iran’s, EU’s and US’ approaches to the issue of “Zangezur Corridor”. As a result of the involvement of the South Caucasus region in the processes of formation of a new world order, the security of the region has been eroded. As a result, the Republic, of Armenia has been facing new challenges. It is crucial to strengthen Republic of Armenia’s sovereignty and subjectivity as well as to conduct balanced foreign policy.

Keywords: *“Zangezur Corridor”, Great Britain, Turkey, Russia, Iran, EU, USA, Republic of Armenia*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ (1940-1950 гг.)

АРМЕНАК МАНУКЯН

В статье анализируются политические процессы в Советской Армении в 1940-1950 годы с учетом того, что в этот период количество людей, арестованных НКВД за антисоветскую, антиреволюционную, союзническую деятельность и распространение клеветы, было самым большим... В связи с этим в статье обращается внимание на то, что в воюющей стране действовали специальные, более строгие правовые нормы, и в то же время борьба с преступлениями, угрожающими безопасности страны, стала более мотивированной. В таких условиях, как это принято во всех странах, ужесточаются подходы к лицам, выступавшим против политического курса страны в прошлом или в определенный период времени, активизируется борьба со шпионажем, изменой и подобными преступлениями. Несмотря на то, что армянский народ понес значительные и невосполнимые потери в ходе сталинских репрессий, годы «обвала», пришедшего на смену культу личности, способствовали возрождению самосознания нашего общества. Было очевидно, что эти изменения происходили с определенными трудностями, огорками и сопротивлением.

Ключевые слова: *Советская Армения, армянский народ, Вторая мировая война, СССР, США, Турция, фашизм, нацизм, правовые нормы, безопасность*

СССР вступил во вторую мировую войну, начавшуюся осенью 1939г., в июне 1941г., что, естественно, поставило новые задачи перед руководителями фактически не готовой к такой войне страны. В условиях создавшейся чрезвычайной ситуации появились новые политические задачи, из которых первостепенной была народная борьба против проникших на территорию страны фашистских орд.

Действительно, в этой, получившей всенародный характер, борьбе свое героическое участие приняли многие тысячи славных армянских сыновей, которые отлично сознавали, какие трагические последствия могла иметь и для нашей республики победа германского фашизма, союзником которого была Турция. Только маленькая по территории и населению Армянская республика в годы Отечественной войны отправила на фронт свыше 300 тыс. своих сыновей и дочерей, в военных действиях против фашистов принимали участие столько же армян, проживающих за границей, из которых более чем 200 тыс. погибли в боях (Арутюнян К., 2001, с.5)

Понятно, что в воюющей стране действовали особые, более строгие правовые нормы, при этом, еще более мотивированной становилась борьба против преступлений, угрожающих безопасности страны. В этих условиях, как принято во всех странах, проявлялись более строгие подходы в отношении лиц, в прошлом или в данный период времени противостоящих

политическому курсу страны, а также усиливалась борьба против шпионажа, предательства и подобных преступлений. Учитывая эту объективную ситуацию, необходимо отметить, что советские власти даже в эти годы прибегали к массовым ссылкам, в частности в 1941г. было насильно депортировано более чем 1 млн немцев из Поволжья. В 1943г. массовым ссылкам подверглись более чем 93 тысяч калмыков и 68 тысяч карачайцев, в 1944г. было выселено около полмиллиона чеченцев и ингушей, 37 тысяч балкар, 183 тысячи крымских татар и т.д. (Бугай Н.В.,1998, с.295).

Не углубляясь пока в полный анализ этих усиливающихся в СССР действий, представим их статистические данные в 1941-1945гг в Армении, согласно данным архива МНБ РА¹. Так, в эти годы всего было осуждено 5618 человек (1941г.-849, 1942г.-2153, 1943г.-1525, 1944г.-370, 1945г. - 309). Здесь следует иметь в виду, что в годы войны из Армении была мобилизована в армию большая часть зрелого населения – 450 тысяч человек. Следовательно, вышеуказанное количество осужденных было заметным числом для республики.

В форме таблицы представим число основных обвинений, по которым были осуждены жители республики в 1941-1945г.

Таблица 1

Обвинения

год	Шпионаж	Измена	Опубликование гос. тайны	Незаконный переход границы	К/р деятельность	К/р распространение листовок	Распространение антисоветских листовок	Дашнакская деятельность	Троцкизм	Распространение ложной информации	Распространение клеветы	Бандитизм	Терроризм
1941	11	7	4	5	393	16	-	25	4	8	-	-	-
1942	10	162	-	9	709	17	-	10	-	9	-	9	3
1943	3	88	2	2	378	34	2	6	-	4	2	25	5
1944	8	48	-	11	77	8	-	-	-	-	-	-	-
1945	-	33	-	4	47	-	-	-	-	-	-	-	1
всего	32	338	6	31	1604	75	2	41	4	21	2	34	9

В таблице 1 не приведены обвинения, не имеющие непосредственного политического оттенка, не касающиеся безопасности или арестованных и через короткое время выпущенных на свободу лиц и их обвинения.

Очевидно, что в данный период времени количество арестованных органами НКВД за антисоветскую, контрреволюционную, дашнакскую деятельность и за распространение клеветы было наибольшим. Тем не менее, заметно число обвинений в шпионаже, предательстве и незаконном переходе границы. Это на первый взгляд может казаться закономерным для воюющей страны. Понятно, что в те годы действительно имелись люди, занимающиеся подобными действиями. Однако, для окончательных выводов необходимо отдельное исследование этого вопроса, т.к. даже в тех условиях определенная часть обвиняемых в последующие годы была оправдана. По-видимому,

¹ Все обобщения сделаны нами на основании изучения архивных материалов фонда прекращенных дел архива Министерства национальной безопасности РА.

среди последних было значительное число репрессированных за дашнакскую, троцкистскую, контрреволюционную и антисоветскую деятельность, что можно объяснить тем, что большинство из них было обвинено за преступную, в основном не совершенную деятельность².

Изучение мер наказания, данных в 1941-1945гг. показывает, что наибольшее количество – 1218 человек – было осуждено на 10 лет лишения свободы, расстреляны 462, на 7 лет лишения свободы осуждены 241, 5 лет-296, 3 года-116 и т.д. При этом были выселены и направлены в трудовые исправительные колонии 1290 человек.

По профессиям заметно количество колхозников или крестьян – 1489 человек и военнослужащих – 1340 человек. Количество рабочих-368, служащих-212, ученых-10, работников искусства и писателей-6, и т.д.

Примечательно также изучение репрессированных по их национальностям. Естественно, много было армян, составляющих 3789 человек. Азербайджанцев было 602, русских-390, украинцев-98, курдов-35, езидов-35, немцев-31, ассирийцев-8 и т.д.

Заслуживает внимания, пожалуй, и то, что среди осужденных значительно количество военных. Ниже приведем примеры нескольких дел, которые могут дать более целостное представление о некоторых аспектах жизни того периода.

Однако, до этого приведем также данные архива МНБ РА 1946-1952гг., чтобы более целостным образом была представлена ситуация по данному вопросу до смерти Сталина. Так, в 1946-1952гг. в Армении были осуждены 2577 человек (1946г.-352, 1947г.-432, 1948г.-30, 1949г.-642, 1950г.-314, 1951г.- 229, 1952г.-78). Достоин внимания то, что в указанные годы почти избегали приговора о расстреле (4 человек). Однако, бросается в глаза количество осужденных на 25 и 10 лет лишения свободы – 386 и 361 человек. Затем картина следующая: 1 год- 1516 человек, 3 года – 105, 2 года – 106, 5 лет-92, 7 лет-66, 15 лет-14 и т.д.

В этот период наиболее распространенными обвинениями были антисоветская деятельность – 513 человек, (1946г.- 83, 1947г.-30, 1948г.-52, 1949г.-208, 1950г.-68, 1951г.-43, 1952г.-29). Затем, заметно количество осужденных за незаконный переход границы- 230 человек, за шпионаж – 18 человек, за дашнакскую деятельность –18, за антиреволюционную деятельность – 7 человек и т.д. По профессиям вновь заметно большое число крестьян –532 человека (рабочие-400, служащие-97, военнослужащие – 205).

Среди осужденных армяне составляли 2315 человек, азербайджанцы-168, русские-102, украинцы-22, курды-11, езиды-5, немцы-2 и т.д.

Для вовлеченного в мировую войну СССР, естественно, создалась новая, особо сложная внутренняя ситуация, которая диктовала свои условия. Отсюда понятным становится тот факт, что в Армении также вновь и вновь растет количество обвиненных в антисоветской деятельности лиц. Необходимо отметить, что в довоенные и военные годы действительно были люди,

² См.: **Manukyan A.** An Alternative to the Dissident Paradigm and Intersecting Civil Protests in Soviet Armenia: Equal but Different? // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(3), 2022, p. 78. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.3.073>

которые по тем или иным причинам были недовольны советскими порядками и надеялись в ходе войны освободиться от этих порядков.

Это явление имело не только индивидуальные проявления, а иногда принимало форму организованной подпольной деятельности. В качестве примера можно привести разоблаченную в Армении в начале 1940г. студенческую подпольную организацию.

Так, 3 июня и 10 октября 1942г. особое совещание НКВД СССР, применяя строгие меры наказания, осуждает группу молодежи, в том числе 11 человек были приговорены к расстрелу, 18 – на 10 лет лишения свободы, 1 – на 8 лет лишения свободы. Ими руководили студент 4-го курса исторического факультета Ереванского государственного университета Роланд Лисицян и студент 5 курса того же факультета Шаварш Смбалян.

Как отмечается в обвинительном заключении, в 1940-х годах в Армении действовала контрреволюционная подпольная молодежная организация, которая ставила перед собой задачу путем вооруженного восстания свергнуть советскую власть и установить в Армении «буржуазно-дашнакские» порядки. «...Участники указанной контрреволюционной организации устраивали нелегальные сборища, где намечали практические мероприятия для ведения дальнейшей организованной контрреволюционной работы, а именно: массовая вербовка в организацию из числа недовольных Сов. властью элементов, приобретение стеклографа для печатания и распространения к/р (контрреволюционных – А.М.) листовок, выделение террористических групп для совершения теракта над вождем народов и руководителями Партии и Правительства, установление связи с дашнакской партией как внутри страны, так и вне, создание денежного фонда для нужд к/р организации, путем сбора членских взносов и др.

5 октября 1940г., руководителем организации Роландом Лисицяном была составлена программа организации, в которой он с контрреволюционных позиций подвергал критике политику Советского правительства, распространяя клевету на Сталинскую Конституцию и Советскую государственность...

Данная к/р молодежная дашнакская организация именовала себя «Комитет Спасения Нации».

«КСН» за промежуток времени создал через своих участников сугубо конспиративную разветвленную организацию, поставив перед собой задачу в период военных действий, путем дезертирства и уклонения от военной службы, «сохранить» армянскую молодежь, временно скрываться в горах Армении, вооружиться и при вторжении немецких войск на территорию Армении, в тылу Красной Армии поднять вооруженное восстание и с их помощью свергнуть Советскую власть...

«КСН» намеревался в середине августа месяца 1941г. созвать в г. Ереване конференцию (нелегальную) для окончательного оформления и утверждения руководства организации, а также обсуждения ряда организационных вопросов...»

В 1956-1987гг. Верховный суд Армении оправдал всех членов вышеуказанной организации, кроме Роланда Лисицяна.

Не углубляясь в судебные-правовые подробности вопроса, отметим,

что во время обыска в доме Р.Лисицына были найдены некоторые его тетради с записями, которые, возможно, стали основой для того, чтобы его не оправдать.

Эти записи являются своеобразным свидетельством того, что молодежь неоднозначно относилась к существующей в стране политической ситуации, и что в народе не были заглушены свободная мысль и критические подходы к действительности.

В этом смысле не лишне познакомиться с содержанием этих записей, сделанных на нескольких страницах ученической тетради. Вот что писал Р.Лисицын в программе под заголовком «Положение в СССР»:

«Прошло 23 года после Октябрьской революции, и эти 23 года позволяют нам наблюдать все те преобразования, которые имели место в нашей стране в течение этих 23 лет. Опыт этих 23 лет показал, что первый опыт освобождения всего человечества, первый опыт создания идеальных порядков и коммунизма потерпел неудачу. Почему?

1.Марксистскую идеологию, все, что сказали вожди, превратили в догму. В новых исторических условиях, когда Европа беременна тысячами общественных предрассудков, когда возник фашизм, мы грызем теорию «Империализм как последняя стадия капитализма» ...

Вся наша политическая пресса, газеты полны такими выражениями, как «он не марксист», «примыкает к националистическим тенденциям», «детская лженаука», похожими на средневековую «еретик». Царствует ментальное давление как на искусство, так и область науки.

2. Превратив в крепостных весь народ и поставив его в невыносимое положение, вдохновляют его, что их внуки будут счастливы. Это положение стало системой, и для ее ликвидации нужна новая революция.

3.Слабость нашего государства проявилась в Финской войне. Наши территориальные завоевания - не результат революционных достижений, а то, что было при царе...»

Затем Лисицын замечает, что СССР не является социалистическим государством рабочих и крестьян, а «рабство является государственным (рабство + крепостничество + капитализм)», что «участие трудящихся в государственных делах ограничивается аплодисментами», выборы –механические, собрания - принудительные, без права выступить против. И, наконец, он пишет: «В настоящее время советами и вообще конституцией завершается предыдущий этап истории СССР и начинается новый этап: обезличивание масс, период деспотизма» (АМНБ РА, д.10313, т. 1, л.л. 294-297, 406-409, т.4, л. 321).

Обратим внимание на то, что эти мысли высказывались в начале 1940 годов и их носителем было не одно лицо, а группа, состоящая из 28 человек. Этот факт еще раз доказывает, что насилием невозможно уничтожить свободную мысль и слово.

В начале 1940-х годов среди арестованных были также имеющие большую известность в Армении люди - знаменитый скульптор и художник Ерванд Кочар, известный юрист Арамаис Гарибджанян и другие (АМНБ РА, дд.1451, 1746).

28 августа 1941г. по обвинению в антисоветской деятельности на 8

лет лишения свободы был осужден поэт Гарник Казарян, которого реабилитировали в феврале 1954(2, д.2) . Он в 1920-х годах занимал ряд руководящих партийных должностей в районах Армении, был также редактором газет «Рагчпар» и «Мачкал».

По подобному же обвинению в 1948г. на 3 года лишения свободы был осужден журналист Аршалуйс Маргарян, которого реабилитировали в 1955г. (АМНБ РА, д. 663) .

В июне 1941г. был арестован житель села Гюласар Камарлынского района (Арташат), бывший священнослужитель Микаел Саркисов, которого обвинили в проведении антисоветской агитации и осудили на 5 лет лишения свободы (АМНБ РА, д. 1605, т. 1, л. 96) .

В 1949г. за ведение подобной агитации на 10 лет лишения свободы был осужден священнослужитель Эчмиадзинского района Хачатур Абулханян, который «среди верующих вел антисоветскую агитацию..., расхваливал жизнь в капиталистических странах и политику зарубежной дашнакской партии»

(АМНБ РА, д. 2912, л. 122).

Учителя Дилижанского района Гранта Есяяна по обвинению в антисоветской агитации в ноябре 1941г. осуждают на 3 года лишения свободы (АМНБ РА, д. 5221, л. 56 д. 5221, л. 56). В том же месяце указанного года на 4 года лишения свободы осуждается учитель Аштаракского района Манук Есяян, чье дело было прекращено в 1944г.(АМНБ РА, д. 2339) .

5 апреля 1942г. на 10 лет лишения свободы осуждается молодой учитель Апаранского района Карапет Амбарцумян, которого обвинили в руководстве дашнакской группой. Он так и не вернулся из места заключения (АМНБ РА, д. 6412, л. 177) .

В феврале 1945г. на 10 лет, в марте 1945г.-на 8 лет, в апреле 1948г.-на 1 год, в феврале 1949г.-на 10 лет лишения свободы были осуждены за антисоветскую деятельность, музыканты Арам Башнагян, Мартин Матинян, Оганес Симонян и Арташес Гаспарян (АМНБ РА, д. д. 6905, 7577, 2765,3132) .

В июне 1950г. 7 лет лишения свободы получает известный театровед Ваграм Терзибашян, которого обвиняют в том, что он в 1918-1921гг. примыкал к дашнакской партии и вел антисоветскую деятельность (АМНБ РА, д. 2786, т. 2, л. 152-155) .

Вновь напомним, что все они в последующем были оправданы.

В данный период особенно бросается в глаза количество осужденных военнослужащих, рост числа обвинений в шпионаже, предательстве и нелегальном переходе границы, особенно в 1947-1949гг.

Новое поколение советских людей, которое прошло через войну, справедливо почувствовало себя победителем. Такой, психологически свободный гражданин, становился опасным для тоталитарного режима советской страны. Тем более, что во время Отечественной войны, в целях поднятия духа народа, в некоторой степени были, «ослаблены» идеологические тиски режима, в частности, публиковались до этого неразрешенные историко-патриотические и национальные произведения, снимались фильмы, ставились спектакли, а также было заметно изменение в отношении к церкви и т.д. (Гуайта Дж, 2002, с.313, Ист. арм. нар.1970, с.248-254).

Разумеется, все это понимали и правящие круги СССР, в частности И. Сталин. Они сознавали опасность, которая грозила Системе в случае прозрения советских людей.

Необходимо отметить также, что Великая Победа над фашизмом для советских людей имела и горький плод, т.к. победа еще больше утвердила Сталина в своей непогрешимости, она окончательно превратила Сталина в земного бога, т.е. еще более укрепилось его единовластие в стране. Тоталитарный режим, после некоторых «уступок» в годы Отечественной войны, уже в 1946г. напомнил о себе постановлением ЦК ВКП(б) о журналах «Звезда» и «Ленинград» (КПСС, ч.3,1955 с.615-619).

Можно с уверенностью утверждать, что только смерть Сталина оставила набирающую обороты новую репрессивную волну в СССР.

Происходящие в послевоенное время политические процессы, естественно, затронули и Армянскую ССР, вместе с этим они имели некоторые особенности.

Армянский народ, переживший в начале прошлого века геноцид, совершенный Турцией, всегда помнил и, естественно, помнит о потерянной исторической родине. Турция, будучи союзником фашистской Германии, хотя и готовилась, но непосредственного участия в военных действиях Второй мировой войны не принимала. Однако, к концу войны и после нее страны-победительницы фактически перекраивали границы мира. Руководство СССР в числе других вопросов намеревалось воссоединить исторические армянские земли к СССР (Армянской ССР), перешедших к Турции после Первой мировой войны. Этому способствовал тот факт, что в 1945г. завершился срок договора дружбы и нейтралитета, подписанный СССР и Турцией 17 декабря 1925г. С учетом этого в марте 1945г. Информбюро Наркоминдела СССР опубликовало сообщение о денонсировании данного договора. Учитывая, что в стране существовал тоталитарный политический режим, можно с уверенностью сказать, что, по указанию Центра, интеллигенция республики, а также представители обширной армянской диаспоры начали оживленно обсуждать и предпринимать конкретные шаги для поднятия данного вопроса. Сталин и советские дипломаты начинают говорить о «возмещении несправедливостей, допущенных в отношении армянского народа». Более того, СССР готовит свои войска для решения данного вопроса и военным путем.

Необходимо отметить, что именно в этот период СССР усиливает свое влияние на Ближнем Востоке, и при таких обстоятельствах возвращение к армянскому вопросу обеспечило бы Советскому Союзу основательную поддержку во всех странах, где присутствовала армянская диаспора. Более того, СССР всерьез надеялся на восстановление старых границ времен Российской империи. Дальнейшее развитие международных отношений, в частности, довольно жесткие позиции недавних союзников СССР, не представляли возможности решать данный вопрос. Напомним, что в 1946г. в Фултоне выступил Черчилль, и началась «холодная война» между Западом и Востоком. В атмосфере послевоенной эйфории, когда происходили большие изменения межгосударственных границ, перспектива возвращения Западной Армении была реальной.

Думаем, что опять же с ведома Центра, в те же годы возникает надежда

воссоединения Нагорно-Карабахской автономной области с Арменией. Первый секретарь ЦК КП(б) Армении Г. Арутюнян в ноябре 1945г. «рискунул» направить на имя Сталина письмо с предложением рассмотреть данный вопрос в ЦК ВКП(б) и в правительстве СССР. В письме, в частности, говорится, что НКАО с 1923г. входит в состав Азербайджанской ССР, население этой области в основном армянское. Из 153 тыс. населения 137 тыс.- армяне. Далее приводятся экономические и другие доводы в пользу положительного решения этого вопроса, а также подчеркивается желание населения Нагорного Карабаха (Гр. Арутюнян, 2000, с.169-170). К сожалению, в этот период не получил необходимого решения и данный вопрос, что привело к кровавым событиям.

Фактически, из всех вышеобозначенных проблем, Советское правительство решило осуществить репатриацию армян в республику. После победы над нацистской Германией моральный авторитет СССР за границей сильно возрос, поэтому все общины армянской диаспоры с воодушевлением принимают приглашение.

Вопрос массовой репатриации руководство Армении представило Сталину в мае 1945г., однако, учитывая необходимость некоторого восстановления ущерба, нанесенного стране войной, а также ожидание Потсдамской конференции, где Сталин хотел внести вопрос «армянских и грузинских территорий», последнее обращение руководства республики оставил безответным. Как известно, в Потсдаме руководителю советской делегации не удалось включить в повестку дня вышеупомянутый вопрос из-за жесткой позиции США и Великобритании.

21 ноября Совнарком СССР принял постановление под заголовком «О предпринимаемых мероприятиях возвращения в Советскую Армению зарубежных армян», которым был дан «зеленый свет» массовой репатриации (Ист. арм. нар., 1970 с.26).

По данным представительств СССР и армянских комитетов, для возвращения в Советскую Армения были записаны 360 тыс. человек (см. НАА, сп.26, д,100, л.92). Положение армян в ряде стран – Иране, Сирии, Греции, Палестине и др. – было весьма тяжелым: общие экономические и политические трудности, переживаемые этими странами, отражались и на положении армянских общин.

В июле 1946г. первые эшелоны с репатриантами прибыли в Армению. В целом, за 1946-1948гг. из разных стран мира были репатриированы около 100 тыс. армян. Факт репатриации армян безусловно был положительным явлением в жизни армянского народа. Поток довольно большого количества граждан из различных стран мира своеобразно влиял на социально-психологическую атмосферу республики. Во-первых, поднимается национальный дух армянского народа «свежим» прибавлением многочисленных соотечественников, которые еще больше помнили об утраченной родине, откуда они были вынуждены бежать, или же их принудительно гнали турецкие палачи в 1915-1922гг. Во-вторых, они оживили в республике «частное предпринимательство», в частности, в рамках закона наблюдается рост занимающихся разными ремеслами людей, что влияет на психологию населения, живущего в условиях социалистического общества.

Однако организаторы репатриации перестарались, т.к. республика объективно не была готова принять такое количество людей, хотя для них создавались всевозможные льготные условия. По этой причине в 1949г. массовая репатриация армян приостановилась.

Часть прибывших из-за рубежа армян были недовольны условиями жизни и пытались разными способами, в том числе путем незаконного перехода государственной границы, покинуть страну (подробно см. Ист. Арм. нар., 1970, с.30).

Со второй половины 1947г. возросли эмиграционные настроения, умножились попытки перехода границы. По особым сводкам командования армянского округа пограничных войск, нарушившие границу арестованные репатрианты объясняли свои поступки крайне тяжелыми материальными условиями. Для примера отметим, что в течение первой половины 1948г. 14 человек смогли перейти границу, в частности 18 февраля 11 репатриантов- жителей с. Нор Кянк Ведийского района (Арагат)- перешли границу Турции, а в другой раз, 2 августа того же года, начинается перестрелка между нарушителями границы и пограничниками, в результате чего убивают одного пограничника и одного репатрианта (см. НАА, сп.27, д.57, сп.28, дд.94,43).

Таким образом, с пребыванием репатриантов в Армению, в республике умножается число носителей, с точки зрения властей, буржуазных идей и привычек, и неудивительно, что во время массовой высылки армян в Алтайский край в 1949г. мы видим немало семей из репатриантов.

Необходимо обратить внимание на тот факт, что осужденных в указанные годы за нелегальный переход границы, с частичными оговорками нельзя считать жертвами политических преследований, так как они действительно совершили уголовно наказуемые действия. Однозначно также то, что к их числу нельзя причислить и всех осужденных в те годы за шпионаж и предательство, т.к. среди них немало людей, которые не были оправданы даже в наши дни.

13 июня, в ночь на 14 июля 1949г. в Армении произошел очередной акт чудовищных сталинских репрессий: массовым ссылкам подверглась большая часть населения республики.

Документов, касающихся этого явления, вообще мало сохранилось в Армении, даже не было принято соответствующего решения ЦК КП (б) или Совета министров Арм.ССР.

Известно, что в январе 1949г. по поручению МГБ (Министерство госбезопасности) СССР в республиках Закавказья и в прибрежных районах Черного моря составляются списки прежних дашнаков, армянских легионеров и членов их семей. Подготовительные работы проводились в условиях строгой секретности. Для начальников районных отделений госбезопасности, которые подготавливали материалы и составляли справки, цель осуществляемого мероприятия была неизвестна. Им не было дано письменного распоряжения или информации. Из министерства им были даны только устные указания по составлению справок (Гр. Арутюнян, 2000, стр.122-123).

Об организации этого ужасающего события не было найдено документов ни в архивах МНБ РА, ни в архивах МВД РА.

В конце января 1949г. первый секретарь КП(б)А Г. Арутюнян приглашается в Москву, где его, Маленкова и Берию 31-ого января принимает Сталин. Чуть позже приезжают Вознесенский и Тевосян. Во время этой встречи и рождается идея высылки дашнаков.

4-ого апреля 1949г. политбюро ЦК ВКП(б) принимает решения «О высылке дашнаков, проживающих в Армянской и Азербайджанской ССР», «О высылке живущих в Закавказье и прибрежных районах Черного моря турок, а также принявших советское гражданство бывших турецких граждан». Отметим, что подавляющее большинство высланных, согласно второму решению, были армяне, принявшие мусульманство.

Спустя несколько дней, 14 апреля, принимаются решения «О высылке дашнаков, живущих в Грузинской ССР», а 17 мая - о высылке греков (Новая и новейшая история, 1996, с.105).

В какой-то мере на это явление проливает свет подписанное И. Сталиным решение Совета министров СССР от 29 мая 1949г. «Об обеспечении перемещения, переселения и трудоустройства лиц, высланных с территории Грузинской, Армянской и Азербайджанской ССР, а также с побережья Черного моря» (Гр. Арутюнян, 2000, с. 123).

Как становится известным из этого документа, со стороны органов госбезопасности осуществлялась высылка живущих в вышеуказанных территориях «...дашнаков, турецких граждан, не имеющих гражданства турок и принявших советское гражданство бывших турецких поданных, поданных Греции, не имеющих гражданства бывших поданных Греции». При этом, местом перемещения дашнаков (так указано в документе - А.М.) предусмотрен Алтайский край, для турок - Томская область, а для греков - Казахская ССР, Южный Казахстан и Джамбульский край.

Предполагалось обеспечение ссыльных группой охранников, транспортом, предупреждением возможных побегов, питанием людей и устройством на работу. Предполагались даже денежные кредиты для строительства домов, приобретения домашних животных и т.д.

То есть, армяне, как высылаемые, не указаны. Однако, понятно, что реальными и нереальными дашнаками могли быть только армяне. Более того, после войны в результате массовой репатриации в Армению прибыло большое число граждан Турции, Греции и других стран (Ист. арм. нар., 1970,с.248-254), некоторые из которых также попали в списки высылаемых.

Очевидно и то, что имело место запланированное переселение больших групп людей в мало населенные края страны.

По существу, возможно вследствие каких-то далеко идущих намерений верхушки, калечилась судьба десятков тысяч людей. В настоящее время весьма трудно четко представить конкретно сколько людей подверглись этим чудовищным сталинским репрессиям, тем более, что в других республиках (Азербайджан, Грузия, Россия) в конце 1940-х годов проживало довольно большое количество армян. Тем не менее, из сохранившихся в архиве МВД РА дел, касающихся этого явления, представилась возможность получить почти достоверные данные о количестве подвергнутых массовой высылке людей из Армении в 1949г., которые мы представим ниже.

Необходимо уточнить, что в вышеуказанном архиве сохранилось 2935 дел, по которым проходят столько же людей, в них также указано количество членов семей, подвергнутых высылке. В процессе наших подсчетов выяснилось, что количество членов семей, подвергнутых в 1949г. массовой высылке из Армении, составило 13272 человек. Таким образом, по данным вышеуказанного архива в 1949г. из Армении было выслано 13272 человек. Это то реальное количество, которое отражено в конкретных делах³.

В годы массовых высылки, в 1949г. по данным архива МВД РА из Армении было выслано 1693 колхозников, 454 рабочих, 250 служащих и т.д. Среди последних мы не выделили 66 учителей, 4 врачей и 9 других работников сферы здравоохранения, 5 юристов, 1 адвоката, 7 преподавателей и 4 научных работников, 3 представителей театра и 5 музыкантов, 1 поэта и 2 переводчиков, 1 аспиранта и 8 студентов и т.д.

Среди них были также 1 секретарь райкома, 1 председатель колхоза, 3 директора, 3 заведующих фермами, а также 37 водителей, 24 парикмахера, 8 трактористов, 4 лесника и др.

Из посланных 45 нигде не работали, а в делах 92 - профессия не указана.

Массовые высылки охватывают всю территорию Армении. Из Еревана выслано 461 семей, из Эчмиадзина - 182, Мартуни - 155, Аштарак - 152, Гориса - 148, Октемберяна - 126, Лениакана - 117, Кировакана - 116, Ахуряна - 101, Степанавана - 97, Сисиана - 86, Арташата - 85, Микояна - 84, Азизбекова - 79, Артика - 74, Котайка - 73. Более, чем 60 семей были высланы из Ахты, Алаверди, Спитака, Капана, Калинино, 40-50 семей - из Севана, Дилижана, Веди, Талина, Баязета, Иджевана, 20-30 семей - из Агина, Гукасяна, Басаргечара, Мегри, Шамшадина, Красносельска, 19 семей - из Ноемберяна, 13 - Амасия, 8 - Зангезура, 7-Ани. Как ясно видно из вышеизложенного, высылки осуществлялись со всей территории Армении.

Это, конечно, просто цифры, уточнение которых необходимо для истории, однако за этими цифрами стоят конкретные люди, со своей тяжелой судьбой, и, безусловно, особенно важно изучение этой трагедии именно с этой точки зрения.

Как можно заметить среди высланных в 1949г. особенно много было жителей села, что объяснимо, т.к. Армения в те времена еще была преимущественно сельскохозяйственной страной.

Напомним, что представленные нами социальные группы даны исключительно по данным высланных, т.е. в них не отражены члены их семей и профессии последних.

Заслуживает внимания и то, что из дел высланных в 1949г. только 17 были составлены на представителей других национальностей. Так, из них 6- были ассирийцы, 4- азербайджанцы, 4-греки, 2 -русских, 1-курд.

Теперь представим некоторые дела.

³ Все обобщения сделаны нами на основании изучения архивных материалов фонда архива Отдела оперативно-информационного и особого фонда Информационного Центра Министерства Внутренних дел республики Армения.

Так, учитель школы N49 Ереванской железной дороги Карапет Серопян был выслан с членами своей семьи по тому обвинению, что в 1942г. вступил в «Армянский легион», однако, как отмечено в записи прокуратуры Арм. ССР от 12 ноября 1949г: «что касается его жены и детей, они не несут ответственности за совершенное Серопяном преступление» (АМВД РА, д. 2497, л.36).

Подобное же обвинение было предъявлено также учителю танцевальной группы колхоза Спитакского района Вазгену Авакяну, который, попав в плен в 1942г., вступил в «Армянский легион», где руководил любительской танцевальной группой. Вместе с ним были выселены его жена и сын, которых оправдали 13 октября 1992г. (АМВД РА, д. 2174, л.1 д. 2174, л.1).

По подобному обвинению был выслан вместе с женой и дочерью учитель школы N10 г. Лениакана Рубен Даниелян (АМВД РА, д.647, л. 214-216).

Учитель Сисианского района Саргис Хачатрян был выслан вместе с женой, 2 дочерьми и сыном за то, что служил ефрейтором в «Армянском легионе» и был оправдан 1964г. по причине отсутствия состава преступления (АМВД РА, д. 2020, л. л. 5, 73-74).

В 1941г. попал в плен и служил в «Армянском легионе» также зав. по хозяйственной части детдома Лениакана Борис Торосян, который был реабилитирован в 1992г. (АМВД РА, д. 2177, л.29).

Учитель средней школы им. Шаумяна г. Мегри Григор Парсаданян и учитель села Шорбулах Эчмиадзина Геворк Бзнуни были обвинены в том, что в прошлом были активными членами дашнакской организации, однако первый был освобожден в 1954г. по причине недоказанности фактов, а второй - в 1955г. как участник войны, дошедший до Берлина (АМВД РА, д. 733, л. 98, д. 1796, л.47). Необходимо отметить, что все обвинения высланных почти в одинаковой форме повторяются. Это- либо членство в прошлом в дашнакской организации, или служба в «Армянском легионе».

Теперь представим дела научных работников Г. Гаспаряна, С. Маринына и С. Шахбазяна. В обосновании «преступления» кандидата филологических наук Гаспаряна читаем: «...имел активное участие в борьбе против большевиков во время дашнакской авантюры, затем после советизации Армении примкнул к дашнакской партии и длительное время был членом подпольной дашнакской организации, действующей в Ереване». Был сослан с женой и 2 дочерьми. Реабилитирован 8 июля 1955г. (АМВД РА, д. 1566, л.8, д. 210, л.212).

Научный работник Ботанического института АН Семен Наринян вместе с женой, дочерью и тещей был выслан за то, что в 1943-1944гг. служил в «Армянском легионе», а работник Академии наук Сатеник Шахбазян - за то, что в 1920-21гг. в Н. Баязете сотрудничала с мятежными дашнаками. В 1955г. была освобождена из ссылки, так как эти данные не подтвердились (АМВД РА, д. 924, л. 1, д. 1115, л. 6, л. 105).

Преподаватель армянского языка и литературы Ереванского педагогического института Григор Нерсисян еще в 1935г. был арестован и осужден на 3 года лишения свободы за дашнакскую деятельность.

В составленном 30 апреля 1949г. заключении Министерства государственной безопасности, которое стало основанием для его ссылки, отмечено: «Нерсисян с 1915г. по 1923г. был членом партии «Дашнакцюзюн», политического комитета дашнакской организации и Аштаракского политического самоуправления. Во время дашнакской авантюры 1921г. боролся против большевиков: бежал в Иран, затем вернулся и в 1923г. подал заявление о выходе из партии «Дашнакцюзюн» (АМВД РА, д. 1394, л. 12)». Был реабилитирован в 1955г. ввиду неподтверждения этих данных.

Преподаватели Ереванского гидрометаллургического и зубоврачебного техникумов Вардан Оганесян, Арамаис Захарян и Ануш Григорян также были обвинены в том, что были дашнаками и были освобождены в 1955г. по причине неподтверждения этих данных (АМВД РА, д. 1643, л. 11, д. 1649, л. 8, д. 717, л.12).

Преподаватель Медицинского и Зооветеринарного институтов Погос Сотикян был «членом дашнакского парламента и помощником министра просвещения дашнакского правительства ... сторонником идеализма», из-за чего был выслан вместе с женой. Он был освобожден в 1955г. только по причине болезни (АМВД РА, д. 3294, л. 7, л. 76).

Среди высланных в 1949г. был поэт, прозаик, переводчик Веспер (Тигран Дабагян), который вместе с женой и сыном был сослан в отдаленные края страны по обвинению «в прошлом в членстве в партии «Дашнакцюзюн»». Обоснование его высылки было сформулировано 3 июня 1949г. В деле имеются его заявление, датированное 20 июлем того же года, где он отмечает, что месяц назад, 14 июня, с женой и единственным ребенком был сослан в село Рассыпная Алтайского края Сибири, однако причина этого ему не понятна и что он не виновен. Его просьба об освобождении была отклонена (АМВД РА, д. 1795, л. 17-19).

Здесь отметим ту закономерность, что на подавляющее большинство сосланных в 1949г. заключения МНБ Арм. ССР, которые послужили основой для высылки этих семей были, составлены в апреле-мае-июне. Однако, так называемое законное обоснование особым совещанием при МНБ Арм. ССР было составлено лишь в первой половине 1950-го года, например, решение о высылке семьи Т. Дабагыана было принято этим органом 17 мая 1950г. (АМВД РА, д.1795, л.21).

Как и подавляющее большинство сосланных в это время, Веспер был выпущен на свободу в сентябре 1955г. по причине недоказанности обвинений.

Представителями сферы искусства были режиссер Ленинаканского (Гюмри) государственного театра Рубен Сагателян, который в мае 1942г. попал в плен в Крыму, артист Октемберянского (Армавир) театра Цолак Симонян, который в 1930г. был членом «дашнакской подпольной организации», певец оперного хора Григор Папазян, который до репатриации из Греции был членом партии «Дашнакцюзюн». Все они были оправданы в 1950-х годах и вместе с семьями выпущены на свободу (АМВД РА, д. 1495, л. 110-111, д. 3169, л. 128, д. 1067, л. 82-84).

В обвинительном заключении юриста Арменака Тер-Акопяна выделяется то обстоятельство, что он «во время дашнакского правительства был прокурором Ереванского губернского суда...» (АМВД РА, д. 853, л.9).

Юрист-консульт министерства легкой промышленности Гарегин Карамян «...был председателем дашнакской партии Зангезурского района, начальником контрразведки...» (АМВД РА, д. 3349, л. 4 д. 3349, л. 4)

Юрист 3-го народного суда Молотовского района Еревана Арсен Азарян «...в прошлом был членом «Давидбековской» дашнакской организации...», бывший юрист Баграат Захарян также в прошлом был дашнаком и на одном из собраний имел выступление в пользу принятия решения о расстреле Бакинских коммунаров, в доме юрист-консультанта Ереванского горсовета Миграна Асатуряна дашнаки проводили собрания, а адвокат Арташатского района Шмавон Арутюнян имел активное участие в «февральской дашнакской аванюре» (АМВД РА, д. 1070, л. 9, д. 1619, л. 10, д. 553, л.9, д. 3261, л.1).

Все вышеуказанные юристы были оправданы по причине отсутствия предмета преступления.

По существу, такие же обвинения мы читаем в делах врачей Карапета Мартиросяна, Акопа Бальяна (умер в 1957г. в ссылке), Арташеса Оганесяна и Седрака Аракеляна, которые в дальнейшем были оправданы (АМВД РА, д. 1865, л. 10, д. 1303, л. 6, 1370, л. л. 13, 66, д. 747, л.9).

Так, например, в обвинительном заключении С. Аракеляна было указано, что он в 1937г., будучи изгнанным в Иран, «вступил в ряды дашнакской партии и находился в близких отношениях с ярым дашнаком, архиепископом Мелик-Тангяном».

Для представления картины в целом приведем несколько примеров из дел представителей других социальных слоев.

Так, колхозник Талинского района Вардкес Варданян с 9 членами своей семьи был сослан по тому «обвинению», что он в 1930г. был членом дашнакской подпольной организации. Он в одном из своих многочисленных заявлений, посланным в МГБ, пишет: «Я и 9 членов моей семьи просим и сообщаем о том, что в 7 часов утра 17 июля подъехала машина МНБ и без следствия мне сообщили, что нас высылают... мне неизвестно, по какой причине нас высылают...» (АМВД РА, д. 672, л. 17).

«Основанием» для ссылки колхозника Горисского района Воскана Дадаляна было активное участие в дашнакской аванюре. Почти таким же является обвинение Тиграна Акопяна (АМВД РА, д. 1808, л. 1, д. 3362, л. 1).

Репатриированный из Ирана студент Вачик Асратян, который временно был заведующим музыкальной частью Ереванского кукольного театра, был сослан по причине членства в Иранской молодежной дашнакской организации (АМВД РА, 634, л.1).

Переводчик госиздата Мкртич Закарян до советизации Армении был членом молодежной дашнакской организации, в 1948г. «позволил выражать недовольство советскими порядками, восхвалял жизнь народов за границей», а сторож Академии наук Артавазд Саркоян в прошлом был дашнаком (АМВД РА, д. 808, л. 1, д. 8, л.8).

Необходимо обратить внимание на то особенно нечеловеческое отношение, которое проявлялось в 1949 г. во время высылки: в основном без подтвержденных данных высылались не только отдельные личности, но и

члены их семей. Так, вместе с колхозником Эмиадзинского района Айрапетом Лазаряном были высланы 30 членов его семьи, с колхозником Артикского района Смбатом Керопяном - 15, с колхозником Ахурянского района Алексаном Калашьяном - 11, с рабочим Мегринского района 10 членов семьи и т.д. (АМВД РА, д. д. 3249, 160, 1669, 3372 д. д. 3249, 160, 1669, 3372).

При предварительном изучении дел можно прийти к следующим обобщениям:

-индивидуальные заключения об обоснованности ссылки были составлены между апрелем и 14 июня 1949г.

-в них основными обвинениями были в прошлом членство в дашнакской партии и в годы войны попадание в плен и служба в «Армянском легионе».

-все дела высланных, по существу были формально расследованы со стороны совещания при МГБ, которое вынесло свои решения в первой половине 1950-х годов.

-подавляющее большинство высланных было оправдано в 1950-60-х годах, как правило, по причине отсутствия состава преступления. Конечно, процесс реабилитации продолжался и в последующие годы.

Нет необходимости повторно в подробностях останавливаться на причинах этих нечеловеческих насилий. Очевидно то, что это было проявлением той политики, которую проводили дошедшие до единовластия Сталин и его ближайшее окружение в начале 1930-х годов.

По данным архива МНБ РА в 1940-1953гг. в Армении по политическим мотивам были репрессированы 8222 человека. Если к этому добавим 13000 высланных в 1949г., то общее количество репрессированных за эти годы будет составлять примерно 21000 человек, что является заметным числом для Армении.

Для представления этого явления в целом, отметим, что по некоторым данным в СССР в послевоенные годы было репрессировано 5,5-6,5 млн человек.

Если обобщить данные по Армении за 1940-1950гг., то получается следующая картина репрессированных по политическим мотивам:

В 1940-1953гг. по данным архива МНБ РА было репрессировано 8222 человек. В 1949г. - сослано 13000 человек. Общее число репрессированных составляет около 21000 человек.

Таким образом в 1940-1953гг. в Армении сталинским репрессиям подверглись около 21222 человек.

В марте 1953г. умер И. Сталин. Однако в СССР сохранилось созданная его усилиями единовластие, однопартийная форма правления, а это означало, что политические преследования за инакомыслие продолжались.

В истории СССР особое значение имеют политические события 1953-1960-х годов, которые сопровождались критикой культа личности и попыткой ликвидации ее последствий.

Как отмечалось в официальных заявлениях тех лет, важным событием политической жизни страны стало «разоблачение политического авантюриста, заклятого врага партии и народа Берия». Оно было официально

подтверждено на июльском пленуме ЦК КПСС в 1953г., а уже в 1956г. на знаменательном 20-ом съезде этой партии были даны, в соответствии с духом времени, оценки культуре личности.

Годы «оттепели», сменившие культ личности, способствовали возрождению самосознания живущих в СССР народов, что получило свое проявление также и в Армении. Однако, изменения происходили с определенными трудностями, оговорками и встречающимся сопротивлением. Конечно, были ликвидированы внесудебные органы, различного рода тройки, особые совещания, которые в 1937-1938гг. осуществили в стране пиршество репрессий. Стали реабилитироваться незаконно осужденные в эти годы люди, привлекались к ответственности «нарушители соцзакононости» и т.д. Однако, изменения происходили с определенными оговорками, а на судах продолжались обвинения некоторых граждан по политическим мотивам.

Одним из наиболее бросающихся в глаза политических явлений пост-сталинского периода осталась борьба против инакомыслящих - идеологических противников. Чтобы не быть пристрастным, отметим, что «болезнь» поисков и преследований политических соперников заметна была не только в СССР, но даже в таком «свободном» государстве, как США, где многие годы подряд применялся общеизвестный маккартизм.

1960-ые годы, когда в СССР почувствовалось некоторое оживление политической мысли, оставили свой особый след в жизни всех республик, входящих в состав страны.

Неразделимым спутником истории СССР стало диссидентское движение, которое в Армении, однако, не нашло своего чистого проявления. Армянский народ в своем сознании носил незатухающую идею потери исторических территорий, и именно на этой почве проявились возникающие в республике антисоветские организации, которые, естественно, выдвигали также лозунги независимости и свободы⁴.

Ярким проявлением всего этого явились имевшие место 24 апреля 1965г. массовые демонстрации и митинги, связанные с 50-летием геноцида армян в Турции. На территории СССР, в послевоенные годы, это, фактически, было первым массовым выступлением с политическими требованиями.

Таким образом, армянский народ имел значительную и невосполнимую потерю в период сталинских репрессий. Была искалечена судьба десятков тысяч людей. Забыть, игнорировать это явление – равносильно осуждению себя на манкуртизм.

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ – Քաղաքական գործընթացները Խորհրդային Հայաստանում (1940-1950 թթ.) – Հոդվածում վերլուծվում են Խորհրդային Հայաստանում 1940-1950 թվականների քաղաքական գործընթացները՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս ընթացքում հակասովետական, հակահե-

⁴ См.: **Baberowski J.** Between Fear and Fascination: The Soviet Union in the Modern Age // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, p. 124-126. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.119>.

դափռյալ, դաշնակցային գործունեության և զրպարտություն տարածելու համար ՆԿՎԴ-ի կողմից ձերբակալվածների թիվն ամենամեծն է եղել: . . Այս առումով հողվածում ուշադրություն է հրավիրվում այն փաստի վրա, որ պատերազմող երկրում գործում էին հատուկ, ավելի խիստ իրավական նորմեր, և միևնույն ժամանակ երկրի անվտանգությանը սպառնացող հանցագործությունների դեմ պայքարը դարձավ ավելի մոտիվացված: Նման պայմաններում, ինչպես ընդունված է բոլոր երկրներում, ավելի են կոշտանում մոտեցումները նախկինում կամ որոշակի ժամանակահատվածում երկրի քաղաքական կուրսի դեմ հանդես եկող անձանց նկատմամբ, սրվում է պայքարը լրտեսության, դավաճանության և նմանատիպ հանցագործությունների դեմ: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ ժողովուրդը ստալինյան բռնաճնշումների ժամանակ կրեց զգալի և անուղղելի կորուստներ, անձի պաշտամունքին փոխարինած «փլուզման» տարիները նպաստեցին մեր հասարակության ինքնագիտակցության վերածննդը: Ակնհայտ էր, որ այդ փոփոխությունները տեղի ունեցան որոշակի դժվարություններով, վերապահումներով և դիմադրությամբ:

Բանալի բառեր – *Խորհրդային Հայաստան, հայ ժողովուրդ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, ԽՍՀՄ, ԱՄՆ, Թուրքիա, ֆաշիզմ, նացիզմ, իրավական նորմեր, անվտանգություն*

ARMENAK MANUKYAN – *Political Processes in Soviet Armenia (1940-1950).*

– The article analyzes the political processes in Soviet Armenia in 1940-1950, taking into account the fact that during this period the number of people arrested by the NKVD for anti-Soviet, anti-revolutionary, allied activities and spreading slander was the largest. In this regard, the article draws attention to the fact that special, more stringent legal norms were in force in the warring country, and at the same time, the fight against crimes that threaten the country's security became more motivated. In such conditions, as is customary in all countries, approaches are being tightened to persons who opposed the political course of the country in the past or in a certain period of time, the fight against espionage, treason and similar crimes is intensified. Despite the fact that the Armenian people suffered significant and irreparable losses during the Stalinist repressions, the years of the "collapse" that replaced the cult of personality contributed to the revival of the self-awareness of our society. It was obvious that these changes occurred with certain difficulties, reservations and resistance.

Keywords: *Soviet Armenia, Armenian people, World War II, USSR, USA, Turkey, fascism, Nazism, legal norms, security*

ԳԼՈՒԲԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՓՈՒՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ*

ԱՇՈՏ ԵՆԳՈՅԱՆ, ԽՈՍՐՈՎԱԴՐՈՒԽՏ ԱԶԱՏՅԱՆ

Միաբնեռ աշխարհի ձևավորմամբ, ինչպես նաև երկրների ու ժողովուրդների վրա ազդեցության համապատասխան լծակներով ֆինանսատնտեսական նոր աշխարհակարգի հաստատմամբ ժամանակակից աշխարհը բախվում է լիբերալ ժողովրդավարության անզլո-սաքսոնական ինդիվիդուալիստական մեկնաբանությանը, որը նախադրյալներ ունի դառնալու համաշխարհային զարգացման ժամանակակից հարացույցի գաղափարական հիմքը: Լիբերալ ժողովրդավարության այնպիսի անվիճելի սկզբունքներ, ինչպիսիք են՝ անհատի ազատությունը, մարդու իրավունքների անձեռնմխելիությունը, օրենքի գերակայությունը, խորհրդարանական ժողովրդավարությունը, բազմակարծությունը, քաղաքացիական հասարակությունը, մրցակցության սկզբունքի վրա հիմնված տնտեսությունը և այլն, դարձել են համընդհանուր քաղաքական մշակույթի անբաժանելի մասը: Այնուամենայնիվ, այս արժեհամակարգի արմատացած դրույթներից շատերը շատ ժողովուրդների կողմից չեն ընկալվում որպես «այլընտրանք չունեցող» և «միակ ճշմարիտ»: Շատ երկրներում ավելի ու ավելի պարզ է դառնում առաջնահերթ բարոյական և հոգևոր արժեքների հակադրությունը վարքագծի նեոլիբերալ նորմերին: Սա համաշխարհային զարգացման հարացույցի վերափոխման նախադրյալներ է ստեղծում:

Բանալի բառեր - *նեոլիբերալիզմ, արժեհամակարգ, պահպանողականություն, սոցիալիզմ, նորմեր, ավանդույթներ, ազատական ժողովրդավարություն*

Գլոբալ զարգացման հարացույցի գաղափարական հիմքը վերջին տասնամյակների ընթացքում կազմել է լիբերալիզմի արժեհամակարգը: Իր պատմական զարգացման ընթացքում լիբերալիզմը գաղափարաքաղաքական մի շարք ճգնաժամեր է ապրել կապված կողմնորոշումների վերաբնութագրման հետ¹: Սա թելադրված էր համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցող սոցիալ-քաղաքական փոփոխություն-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄ ՔՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5F330 գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս **Енгоян А.** Идеологические основы социально-политических трансформаций в постсоветской Армении, Ер., Изд-во РАУ, 2011, էջ 257, **Yengoyan, A.** Transformations of the Ideology of Nation-Building and State-Building in Armenia: Phenomenon of Integrity of Nation and State // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 2(1(4), 2023, էջ 70-101. <https://doi.org/10.46991/IOPS/2023.2.4.070>.

ներով (երկու համաշխարհային պատերազմներ, 1929-1932 թթ. տնտեսական Մեծ ճգնաժամ): Այս ընթացքում լիբերալիզմի հետ մրցակցող պահպանողականության և սոցիալիզմի գաղափարախոսությունները աջ ու ձախ բառացիորեն «գողացան» նրա գաղափարները: Լիբերալիզմի գաղափարական փոխակերպումները, ինչպես նաև գաղափարաքաղաքական այլ հոսանքների զգալի ակտիվացումը հանգեցրին դրա սոցիալական բազայի աստիճանական կրճատման: Այսպիսով, մրցակցող գաղափարախոսությունների ակտիվացման հետևանքով լիբերալիզմի սոցիալական հենքը «մաշվեց»:

Լիբերալիզմի նոր կերպարի ձևավորումն ընթանում է տարբեր, շատ առումներով միմյանց ժխտող ուղղություններով: Մի կողմից նկատելի է հավասարության և արդարության, պետության կարգավորող դերի ռացիոնալացման գերակայության շեշտադրում: Այդպիսին էր լիբերալ-ռեֆորմիզմը կամ սոցիալ-լիբերալիզմը, որը քաղաքականապես արդեն թուլացել էր: Մյուս կողմից վերածնվում են հակաքեյնսական ավանդույթները, որոնք մերժում էին պետության միջամտությունը տնտեսության ոլորտում, նրա ակտիվ մասնակցությունը հասարակության սոցիալական կյանքին: Այդպիսին է նեոլիբերալիզմը կամ լիբերտարիզմը, որն այսօր հանդես է գալիս «իսկական» լիբերալիզմի դրոշի ներքո և քաղաքական մեծ կշիռ ունի արևմտյան հասարակության մեջ ու ընդհանրապես աշխարհում:

Լիբերալ-ռեֆորմիզմը, որը ելնելով քեյնսյան սկզբունքներից, ընդունում է պետության ներգրավվածությունն ինչպես հասարակության տնտեսական կյանքում, այնպես էլ նրա ակտիվ մասնակցությունը սոցիալական ծրագրերին, ենթադրում է սոցիալական համագործակցություն և պաշտպանվածություն, մրցակցության համադրում պետական կարգավորման հետ: Այսպիսով, այս գաղափարական հոսանքը, հրաժարվելով դասական լիբերալիզմի հիմնարար սկզբունքներից, մոտեցել է սոցիալ-դեմոկրատիզմին: Փաստորեն տվյալ դեպքում խոսքը միանգամայն նոր գաղափարաքաղաքական հոսանքի մասին է, որը շեղվել է զարգացման լիբերալ ուղուց և ժամանակակից աշխարհում քաղաքական որևէ լուրջ ազդեցություն չունի:

Հենց այս հանգամանքն էլ թույլ տվեց որոշ գաղափարախոսների հայտարարել դասական լիբերալիզմի ակունքներին վերադառնալու մասին՝ լիբերտարիզմի (կամ նեոլիբերալիզմի) գաղափարական հիմքով, որը ձևավորվել է 20-րդ դարի կեսերին որպես հակադրություն սոցիալ-լիբերալիզմի գաղափարներին: Այն էլ հենց դրվեց գլոբալ զարգացման ժամանակակից հարացույցի գաղափարական հիմքում:

Այս հոսանքի անվանման անորոշությունը բացատրվում է այն բանով, որ լիբերալիզմի վերաբերյալ եվրոպական և ամերիկյան ավանդույթներում իրարամերժ ընկալում կա: ԱՄՆ-ում «լիբերալ» տերմինը գրեթե հոմանիշ է «սոցիալիստ» բառին: Այս ավանդույթի շրջանակնե-

րում լիբերալիզմը աջակցությունն է պետական սոցիալական ծրագրերին և, համապատասխանաբար, հարկերի ավելացմանը, ազգային, կրոնական և սոցիալական փոքրամասնություններին: Եվրոպական երկրներում «լիբերալ» բառը, հակառակը, «սոցիալիստ» բառի հականիշն է: Եվրոպացի լիբերալը կողմ է տնտեսության մեջ կառավարության միջամտության սահմանափակմանը: ԱՄՆ-ում այս տերմինի սահմանման ժամանակ շեշտը դրվում է դրա քաղաքական բաղադրիչի վրա, մինչդեռ եվրոպական երկրներում գերակշռում է դրա տնտեսական մեկնաբանությունը:

Ամեն դեպքում, երկուսն էլ, ի վերջո, դասական լիբերալիզմի անգլո-սաքսոնական ավանդույթի կողմնակիցներն ու շարունակողներն են, բացարձակացնում են շուկայական հարաբերությունները՝ տարածելով դրանք հասարակական կենսագործունեության բոլոր ոլորտների վրա, ինչպես նաև՝ անհատների ազատությունն ի վնաս կոլեկտիվ շահերի: Ըստ լիբերտարիզմի հանրահայտ տեսաբան Դ. Բոուզի՝ այս գաղափարաքաղաքական հոսանքը կարելի է դիտարկել որպես քաղաքական փիլիսոփայություն, որը հետևողականորեն կիրառում է դասական լիբերալիզմի գաղափարները՝ հանգելով այնպիսի եզրակացությունների, որոնք ավելի խիստ են սահմանափակում պետության դերակատարությունը և ավելի մեծ չափով են պաշտպանում անհատի ազատությունները, քան ցանկացած այլ դասական լիբերալներ²:

Նման գաղափարների շատ կողմնակիցներ իրենց չեն անվանում լիբերտարիստներ կամ նեոլիբերալներ՝ պնդելով իրենց գաղափարախոսության ավանդական անվանումը (լիբերալիզմ) կամ էլ բնորոշելով իրենց որպես «դասական լիբերալներ»: Մյուսները սխալ են համարում հին տերմիններին նման հավատարմությունը, որը, ըստ նրանց, խառնաշփոթ է մտցնում աշխարհի քաղաքական պատկերում, ինչը խոչընդոտում է լիբերտարիստական (նեոլիբերալ) գաղափարների տարածումը և ըմբռնումը: Ըստ Վ. Մալախովի, ի տարբերություն լիբերալիզմի, «նեոլիբերալիզմ» տերմինն օգտագործվում է ոչ թե փիլիսոփայական և աշխարհայացքային, այլ քաղաքական և գաղափարական իմաստով³:

Լիբերտարիզմի տեսանկյունից շուկայի գոյությունն ու գործունեությունը համապարփակ արժեք են և կազմում են էթիկայի հիմքը: Հետևաբար, լիբերտարիզմի պայմաններում շուկայական տնտեսության և շուկայական հասարակության միջև տարբերություն չկա, իսկ նրա բարոյական հայեցակարգը վերադառնում է մերկանտիլիզմին: Ըստ լիբերտարիստների՝ շուկայական փոխանակումը բարոյական նորմերի համակարգի հիմքն է, որը բավարար է մարդկային ողջ գործունեությունը

² St' u **Боз Д.** Либертарианство: история, принципы, политика. Челябинск: Социум, Cato Institute, 2009, էջ 28-29:

³ St' u **Малахов В.** Государство в условиях глобализации, М.: КДУ, 2007, էջ 10:

կարգավորելու համար, և որն իրենով է փոխարինել նախորդ բոլոր բարոյական նորմերը⁴: Այստեղ նկատվում է սոցիալական իրականության որոշակի պարզունակացում: Սոցիալական բարդ իրականության պայմաններում չի կարելի հարցն այսպես դնել՝ կա՞մ շուկայական տնտեսություն, որն ինքնաբերաբար հանգեցնում է ժողովրդավարացման, կա՞մ տնտեսական պլանավորում, որն ինքնաբերաբար տանում է դեպի բռնապետություն⁵:

Ընդհանուր առմամբ, լիբերալ գաղափարախոսության ներսում գոյություն ունեցող հակասությունները պայմանավորված են ժողովրդավարության երկու տարբեր ավանդույթներով: Մի կողմից՝ անգլո-սաքսոնականով, որի շրջանակներում, առաջին հերթին, Ջ. Լոկի ձևակերպմամբ՝ ժողովրդավարությունը դիտարկվում է որպես անհատի իրավունքների իրականացում և երաշխավորում: Ըստ այս հայեցակարգի՝ ժողովրդավարական կարող է համարվել այն պետությունը, որում ոչ միայն երաշխավորված են անհատի հիմնական իրավունքները, այլև առավելագույնս ընդլայնված է նրա ազատությունների սահմանը: Յուրաքանչյուր ոք այս ազատություններից օգտվելու իրավունք ունի: Իսկ եթե նա հիմնարար իրավունքներ ու ազատություններ չունի, ապա կարող է պայքարել դրանք ձեռք բերելու համար:

Ժողովրդավարության մայրցամաքային-ֆրանսիական ավանդույթի համաձայն, որը գալիս է Ժ.-Ժ. Ռուսոյից, ժողովրդավարությունն առաջին հերթին ոչ թե անհատի իրավունքների և ազատությունների իրականացումն ու ընդլայնում է, այլ ազգի ինքնահաստատումը: Ժողովրդավարության սուբյեկտն անհատը չէ, այլ առաջին հերթին՝ ազգը, այսինքն՝ կոլեկտիվը: Ժողովրդավարության պայմաններում ժողովուրդն իր ճակատագիրն ինքնուրույն որոշելու և ըստ իր պատկերացումների ժողովրդավարական ճանապարհով իր կյանքը կառուցելու իրավունք ունի: Ժողովրդավարության նման ըմբռնումը, ի տարբերություն լիբերալ-անհատապաշտության, կարելի է անվանել լիբերալ-կոլեկտիվիստական: Գործնականում բոլոր ժողովրդավարական երկրները հիմնականում օգտագործում են կա՞մ ժողովրդավարության ազգային մոդելը, կա՞մ ինչ-որ միջին ձև՝ անհատապաշտական և կոլեկտիվիստական մոդելների համադրությամբ:

Հետխորհրդային հասարակությունները, ինչպես անցումային շատ այլ երկրներ, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով շարժվել են ժողովրդավարական հասարակության ազգային և լիբերալ-կոլեկտիվիստական մոդելներով: Հենց սրանով է առանձնանում անցումային երկրներում ժողովրդավարական բարեփոխումների առաջին փուլը:

⁴ Տե՛ս **Харви Д.** Краткая история неоллиберализма, М.: Поколение, 2007, էջ 4:

⁵ Տե՛ս **Baberowski J.** Between Fear and Fascination: The Soviet Union in the Modern Age // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, էջ 119-139. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.119>

Կոլեկտիվ ժողովրդափշխանության գաղափարները հիմնականում նման են տասնամյակներ շարունակ արմատացած համայնքային կյանքի սոցիալիստական սկզբունքներին, որոնք տեսականորեն շատ գրավիչ, բայց գործնականում իրականությունից հեռու էին: Ի վերջո, ժամանակին հենց մարքսիզմը հանդես էր գալիս որպես լիբերալ դեմոկրատիայի ամենահամապատասխան տարբերակը: Հետևաբար, նախկին սոցիալիստական կողմնորոշման բազմաթիվ անցումային հասարակություններում քաղաքացիների կողմից լիբերալ արժեքների ընկալման համար տեսական մակարդակում բավարար հող էր նախապատրաստված:

Սակայն միաբնեռ աշխարհի ձևավորմամբ, ինչպես նաև երկրների և ժողովուրդների վրա ազդեցության համապատասխան լծակներով օժտված նոր ֆինանսատնտեսական աշխարհակարգի հաստատմամբ ժամանակակից աշխարհը բախվեց լիբերալ-ժողովրդավարության ինդիվիդուալիստական անզլո-սաքսոնական՝ որպես ժողովրդավարության սահմանման միակ արդար, սեփական չափանիշներն առաջ քաշող մեկնաբանությանը: Իրական կյանքում, չնայած օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ համապատասխան նախադրյալների բացակայությանը, սկսած 1990-ական թթ., շատ երկրների պարտադրվեց լիբերալիզմի հենց այս մոդելը, որն ուղղված էր հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների «արևմտականացմանը», այսինքն՝ ժողովրդավարության արևմտյան, առաջին հերթին անզլո-սաքսոնական չափանիշների ուղղակի կրկնօրինակմանը: Անցումային հասարակություններում ժողովրդավարական բարեփոխումների ժամանակակից խնդիրները բացատրվում են դրա սկզբունքների տարբեր ընկալումներով, ինչը առաջին հերթին պայմանավորված է նշված հասարակություններում տիրող մտածելակերպով:

Սակայն պետք է նշել, որ գլոբալ զարգացման նեոլիբերալ-լիբերտարիստական հարացույցը գործնականում շատ երկրների հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում հանգեցրեց որոշակի դրական արդյունքների, որն առաջին հերթին կապված է հասարակությունների ժողովրդավարացման միտումների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև արհեստական խոչընդոտների վերացման, քաղաքացիների ազատ տեղաշարժի, միասնական տեղեկատվական և կրթական տարածության ձևավորման, ապրանքադրամական և շուկայական հարաբերությունների արմատավորման և այլ հանգամանքների հետ:

Լիբերալ ժողովրդավարության այնպիսի անվիճելի սկզբունքներ, ինչպիսիք են՝ անհատի ազատությունը, մարդու իրավունքների անձեռնմխելիությունը, օրենքի գերակայությունը, խորհրդարանական ժողովրդավարությունը, բազմակարծությունը, քաղաքացիական հասարակությունը, մրցակցության սկզբունքի վրա հիմնված տնտեսությունը և այլն, դարձել են համամարդկային քաղաքական մշակույթի անբաժանելի

մասը⁶: Հետևաբար, ժողովրդավարական քաղաքական ինստիտուտների կայացման ժամանակակից դժվարությունները բացատրվում են նրանով, որ դրանց արդյունավետությունը կախված է միայն քաղաքական իրողություններից աստիճանական հարմարվողականությունից: «Ժողովրդավարության հասնելու համար, - պնդում է ամերիկացի քաղաքագետ Դ. Ռաստոուն, - պահանջվում է ոչ թե սահմանադրական օրենքների կամ էլ արդեն իսկ գոյություն ունեցող որոշ ժողովրդավարությունների խորհրդարանական պրակտիկայի կրկնօրինակում, այլ սեփական առանձնահատուկ կոնֆլիկտների ազնվորեն նայելու և դրանց լուծմանն ուղղված արդյունավետ մեխանիզմներ մշակելու կարողություն»⁷:

Ներկայումս նեոլիբերալ սկզբունքների մեկնաբանման որոշակի արմատականացում է տեղի ունեցել, որոնք մասնավորապես վերաբերում են սոցիալական և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությանը: Սրանում է անցումային հասարակությունների ժողովրդավարացման երկրորդ փուլի էությունը, և սրանով է որոշվում այս կամ այն երկրում ժողովրդավարական համախմբման մակարդակը: Այնուամենայնիվ, հենց այս հարցերում է, որ շատ ժողովուրդներ տարբերվում են ժողովրդավարացման վերաբերյալ իրենց պատկերացումներով: Շատ ազգեր և ազգություններ նեոլիբերալ հարացույցի սկզբունքներին համապատասխան մարդկային համակեցության և լիբերալ ժողովրդավարության նորմերը չեն համարում որպես «այլընտրանք չունեցող» և «միակ ճշմարիտ»: Աշխարհի բնակչության մեծ մասը (մոտ 65%) չի ընդունում կրոնական ու ազգային շահերից ու ավանդույթներից գործնական հրաժարումը: Աշխարհի երկրների, այդ թվում՝ տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող հասարակությունների մեծ մասում չեն ընդունվում արևմտյան պետությունների գենդերային քաղաքականության արմատական սկզբունքները: Ի վերջո գաղտնիք չէ, որ մի շարք դեպքերում անհատի բացարձակացումը, նրա վերածումը ֆիզիոլոգիական էակի և նրա «քմահաճույքների» ակտիվ պաշտպանությունը, ինչպես նաև մեծամասնության հանդեպ փոքրամասնության գերակայության ապահովումն են, որ հասարակությունում ծնում են համամարդկային արժեքների նկատմամբ թշնամական ընկալում: Սա տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ նույնիսկ զարգացած երկրներում գործնական քաղաքական քայլերը ձեռնարկվում են առանց հաշվի առնելու հասարակության հոգեբանությունը, ինչպես նաև առհասարակ հասարակական գիտակցությունը:

Շատ հասարակություններում չի ողջունվում արևմտյան երկրների մեծ մասում տարածում գտած պետական կառույցների միջամտությունը քաղաքացիների անձնական և ընտանեկան կյանքին, ինչպես

⁶ Այդ մասին տե՛ս **Chuguryan, S., Baculakova, K., Kucharcik, R.**, The welfare state crisis and the strengthening of the far-right in Sweden as a result of increasing migration // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 2(1(4), 2023, էջ 117-136, <https://doi.org/10.46991/JOPS/2023.2.4.117>

⁷ **Расрой Д.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис, 1996, с. 9.

նան երեխաների և ծնողների միջև հարաբերություններին: Չի ընկալվում այն մարդկանց իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումը, որոնք հատուկ վերաբերմունք ունեն սոցիալական գործընթացներին, որոնք երբեմն հակասում են ժամանակակից լիբերալ մեկնաբանությանը: Անհատի շահերի, նորմերի և արժեքների առաջնահերթությունը կոլեկտիվ շահերի նկատմամբ արդարացի չի համարվում: Շատ ժողովուրդների ընկալումներում հսկայական տարբերություն կա շուկայական արդար հարաբերությունների և ռացիոնալ ու մերկանտիլիստական ամենաթողությամբ աչքի ընկնող շուկայի միջև: Շատ երկրների ժողովուրդներ հավատարիմ են այնպիսի արժեքային համակարգի, որը երաշխավորում է բարոյական սկզբունքի գերակայությունը նյութականի նկատմամբ⁸: Թվարկված հանգամանքները զգալիորեն սահմանափակում են համաշխարհային նեոլիբերալ միտման տարածումը:

Բազմաշերտ հասարակական կյանքն ունակ է գտնելու տարբեր, այս կամ այն հասարակության բարգավաճումն ապահովող ոչ պակաս արդյունավետ ուղիներ: Հասարակական կյանքի կազմակերպման նման ձևերը կարող են կիրառել գաղափարական և քաղաքական ամենատարբեր հոսանքներին բնորոշ տարրեր ու սկզբունքներ: Հարցն այս դեպքում կարող է վերաբերել միայն այն բանին, թե ինչպես է այս կամ այն գաղափարական համակարգը ադեկվատ արտացոլում իրականությունը և որքանով է առավելագույնս հաշվի առնում հասարակության մեջ ձևավորված սոցիալական պատկերը⁹:

Շատ երկրներում ավելի ու ավելի ակնհայտ է դառնում սեփական առաջնահերթ բարոյական և հոգևոր արժեքների հակադրությունը գերիշխող նեոլիբերալ-լիբերտարիստական վարքագծի նորմերին: Եվրասիական տարածքում ծավալվող աշխարհաքաղաքական գործընթացների ֆոնին ի հայտ են եկել քաղաքակրթական երկու կենտրոններ, որոնք քննադատում են նեոլիբերալ «նիհիլիզմը» և աչքի են ընկնում իրենց հատուկ արժեքային կողմնորոշումներով: Դրանցից առաջինը հիմնված է Հարավարևելյան Ասիայի երկրների ժողովուրդների մշակույթի, իսկ երկրորդը՝ բարոյական այնպիսի նորմերի վրա, որոնք համընդհանուր են ուղղափառության, շիականության և սուֆիզմի համար: Երկրորդ կենտրոնը հիմնված է ոչ միայն Արևելյան Եվրոպայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի, այլև Հյուսիսային Աֆրիկայի ժողովուրդների մշակույթի վրա: Ձևավորված մշակութային-քաղաքակրթական կենտրոնները միտված են խթանելու աշխարհում իրավահավասարու-

⁸ Տե՛ս **Clarke S.** Freedom and Happiness: Does Freedom Make People Happy? // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, էջ 140-155. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.140>:

⁹ Տե՛ս **Mkrtychyan N.** How to Reconcile Equality with Freedom? On the Two Ways in Liberalism // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 2022, էջ 121-138. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.121>:

թյունը, փոխադարձ հարգանքն ու արդարությունը, պայմաններ ստեղծելու ժողովուրդների ավանդույթների և ինքնության պահպանման, քաղաքակրթությունների միջև երկխոսության ծավալման համար ուղղված վերջիններիս փոխադարձ հարստացմանը, այլ ոչ թե արժեքային կողմնորոշումներ պարտադրելուն:

Ժամանակակից գլոբալ հարացույցի բազմաթիվ արժեքային կողմնորոշումների մերժումը դրսևորվում է ոչ միայն Արևմուտքից հեռու Ասիայի, Աֆրիկայի և Մերձավոր Արևելքի, այլ նաև քաղաքակրթորեն լիբերալ գաղափարի բնօրրանին մոտ գտնվող շատ երկրներում: Լուրջ հակասություններ կան նաև զարգացած ժողովրդավարությունների հասարակություններում, որոնք ժամանակի ընթացքում ավելի են խորանում: Եվ հարցը միայն լիբերալ ժողովրդավարության երկու տարբերակների միջև բախումը չէ: Ինչպես պահպանողական և սոցիալիստական, այնպես էլ ազգային տարբեր արժեհամակարգերի կողմնակիցներ ներքաշված են նման վեճերի մեջ, որոնք, ի դեպ, գնալով ավելի կատաղի են դառնում: Շատ երկրներում լիբերալ-լիբերտարիզմի այլընտրանքային քաղաքական շարժումների ակտիվացումը բազմաթիվ քաղաքացիների և քաղաքական գործիչների թույլ է տալիս բացահայտորեն և անվախ մերժել այն: Դրանց թվին կարելի է դասել Ռուսաստանի, Չինաստանի, Սերբիայի, արևելյան գրեթե բոլոր երկրների, լատինամերիկյան և հետխորհրդային շատ պետությունների, ինչպես նաև Արևմուտքի դաշնակից այնպիսի երկրների, ինչպիսիք են Հունգարիայի, Լեհաստանի, Թուրքիայի և այլն իշխող քաղաքական ուժերը:

Քաղաքական փոփոխություններին առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել լիբերալ-լիբերտարիստական գաղափարախոսության ֆորպոստ ԱՄՆ-ում, որտեղ 2016 թ. նախագահական ընտրություններում Դ. Թրամփի հաղթանակից հետո, ըստ երևույթին, սկսվեց հասարակության գաղափարական բևեռացման շրջան: Այս գործընթացն զգալիորեն արագացավ 2020 թ. ի վեր՝ դեմոկրատական կուսակցությունից նախագահի իշխանության գալով: Երկրում աստիճանաբար խորանում է անջրպետը հասարակության երկու հաստիքների միջև, որոնք արմատապես տարբերվում են լիբերալ-դեմոկրատական արժեքային կողմնորոշումների ընկալումներով:

Այլ պետություններում լուրջ կշիռ են ստացել քաղաքական այն ուժերը, որոնք հանդես են գալիս ազգային դիրքերից և նշում են նեոլիբերալ բազմաթիվ դրույթների թերարժեքությունը ազգային անվտանգության ապահովման և բնիկ եվրոպական ժողովուրդների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից: Սրա մասին են վկայում, համենայնդեպս, Եվրախորհրդարանի վերջին ընտրությունների արդյունքները: Շատ եվրոպացիների անհանգստացում է, առաջին հերթին, «գերժողովրդավար» երկրների անկարողությունը դիմակայելու մարզինալ շերտերի մարտահրավերներին, որոնք զգալիորեն ակտիվացել են

զանգվածային միգրացիոն գործընթացների ծավալման պայմաններում: Այս երկրներում կառավարության գենդերային նախաձեռնությունների նկատմամբ լուռ բոյկոտ է նկատվում: Ավելանում է ԵՄ-ի շատ քաղաքացիների դժգոհությունը սոցիալական արդարության ապահովման ներկա մակարդակից, որը տուժում է խոշոր կապիտալի սանձազերծ վարքագծից: Այսպես թե այնպես, թվարկված քաղաքական ուժերը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կասկածի տակ են դնում գլոբալ զարգացման ներկայիս հարացույցը և հավատարիմ են մնում նեոլիբերալ արժեհամակարգից տարբերվող բարոյական ուղենիշներին:

Աշխարհում սկսել է ավելի մեծանալ ինչպես գլոբալ հարացույցի սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ լիբերալ-լիբերտարիստական արժեքային ասպեկտների վերաբերյալ քննադատական գնահատականների կողմնակիցների թիվը: ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը խոշոր պետությունների դեկավարներից առաջինն է խոսել այս մասին՝ պատասխանելով «Financial Times»-ի անգլերեն հրատարակության թղթակիցների հարցերին: Նա քննադատել է ժամանակակից լիբերալիզմը առաջին հերթին որպես արժեքային համակարգ¹⁰: Ֆրանսիայում կայացած G-7 գագաթնաժողովի շրջանակներում նախագահ Է. Մակրոնը միանշանակ հայտարարեց, որ կապիտալիզմի ժամանակակից մոդելը «ժանգոտել է ժողովրդավարական համակարգի դեգրադացիայի հետևանքով»¹¹: 2022 թ. Դալլասում կայացած Ամերիկյան պահպանողական միության կոնֆերանսի ժամանակ ժամանակակից ժողովրդավարական երկրների ներկա և նախկին շատ առաջնորդներ բացահայտորեն մերժեցին աշխարհին պարտադրված գենդերային քաղաքականության սկզբունքները, որոնք այսօր համարվում են գրեթե հիմնական չափանիշ որևէ երկրում ժողովրդավարության զարգացման աստիճանը որոշելու համար¹²:

Արդի փուլում Չինաստանն ու Ռուսաստանը ձգտում են ստանձնել ողջ աշխարհում հակալիբերտարիստական միասնական ճակատի դերակատարությունը: Մասնավորապես, Պեկինում օլիմպիական խաղերի նախօրեին ընդունված համատեղ հայտարարության առաջին մասում կողմերը ուրվագծել են ժողովրդավարության իրենց պատկերացումները, որոնք սկզբունքորեն տարբերվում են արևմտյան երկրների մոտեցումներից: Այսպիսով, երկու պետություններն էլ, փաստորեն, հայտարարեցին աշխարհում սեփական արժեհամակարգով նոր գաղափարական բևեռի ձևավորման մասին, որը կարող է բավականին գրավիչ դառնալ շատ ժողովուրդների համար, հատկապես որ այս երկրներում

¹⁰ Տե՛ս **Путин В.** Интервью газете «The Financial Times» // Официальный сайт Кремля –<http://www.kremlin.ru/events/president/news/60836>, հասանելի՝ 15.04.2023:

¹¹ Макрон заявил, что «капитализм деградировал и сошел с ума» // «ТАСС» – <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6793858>, հասանելի՝ 15.05.2023:

¹² Տե՛ս **Orban otzheg na съезде консерваторов США: Меньше трансвеститов, больше Чака Норриса** // «EurAsiaDaily» –<https://eadaily.com/ru/news/2022/08/05/orban-otzheg-na-sezde-konservatorov-ssha-menshe-transvestitov-bolshe-chaka-norrisa>, հասանելի՝ 15.04.2023:

սրա համար գաղափարական օբյեկտիվ նախադրյալներ կան: Չպետք է մոռանալ, որ Չինաստանում, տիրապետող կոմունիստական գաղափարախոսությանը զուգահեռ, հասարակական կյանքում գերիշխում է նաև ավանդական կողմնորոշում ունեցող պահպանողական բովանդակությամբ կոնֆուցիական արժեհամակարգը: Ռուսաստանը ևս քաղաքական բարձր մակարդակում երկիրը պահպանողական շարժման՝ «խելամիտ պահպանողականության» կենտրոններից մեկը վերածելու հայտ ներկայացրեց՝ իր նկրտումներին համապատասխանեցնելով Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության փոփոխությունները¹³:

Վերը նշված ռուս-չինական համատեղ հայտարարությունը կարելի է համեմատել համաշխարհային քաղաքականության մեջ նոր բևեռի ձևավորման մասին պաշտոնական մանիֆեստի հետ: Երկու պետություններն էլ ընդհանուր տեսլական են մշակել համաշխարհային խնդիրների և, որ ամենակարևորն է, աշխարհում արժեքային կողմնորոշումների և գաղափարաքաղաքական գործընթացների վերաբերյալ: Բացի այդ, պետք է հաշվի առնել, որ այս երկու երկրների մասնաբաժինը համաշխարհային տնտեսության մեջ արդեն միանգամայն համեմատելի է ամերիկյանի հետ (մոտավորապես 20%), իսկ տնտեսական ու պաշտպանական մի շարք ոլորտներում այն գերազանցում է Միացյալ Նահանգների ներուժը: Պետք է հաշվի առնել նաև այս պետությունների հսկայական ներդրումներն աշխարհի առանցքային կետերում, ինչպես նաև տնտեսական և ռազմաքաղաքական դաշնակիցների առկայությունը:

Ժամանակակից պահպանողականությունն իրականության նկատմամբ պրագմատիկ վերաբերմունք ունի: Իր զարգացման ընթացքում, պատշաճ ուշադրություն հատկացնելով ժողովրդավարության հաստատման անհրաժեշտության և անխուսափելիության հարցին, նա շատ բան է որդեգրել իր ազատական հակառակորդներից: Սակայն, ելնելով «մասնավորի» նկատմամբ «ընդհանուրի» գերակայության իրենց սկզբունքային մոտեցումներից, պահպանողականները ընդունել են լիբերալ ժողովրդավարության մայրցամաքային-կոլեկտիվիստական մեկնաբանությունը: Ներկայումս ժամանակակից խնդիրների վերաբերյալ նման տեսլականը մեծապես համապատասխանում է հետխորհրդային բազմաթիվ հասարակությունների սրամադրություններին:

Լիբերալիզմի դեմ ավելի քան երկու հարյուր տարի մղած քաղաքական պայքարի ընթացքում կոնսերվատիզմը ենթարկվել է տարբեր ձևափոխությունների: Օրինակ, «ուժեղ պետության»՝ որպես ավանդական հասարակության պահպանի գաղափարը կոնսերվատորները փոխարինել են հասարակական կյանքի կարգավորման գաղափարով՝ հիմնականում բարոյական նորմերի և ավանդույթների միջոցով: Այժմ

¹³ St u Путин поддержал умеренный консерватизм, сравнив его с врачебным принципом «не навреди», «ТАСС» – <https://tass.ru/politika/12728229>, հասանելի՝ 15.04.2023:

կոնսերվատիզմը շուկայական հարաբերությունների ամրապնդման, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների օգնությամբ պետական մարմինների վերահսկողություն իրականացնելու, տնտեսությունում հիրավի մրցակցային պայմանների ապահովմամբ՝ հասարակության շարքային անդամների նախաձեռնությունների և ազատ ձեռներեցային գործունեության դրսևորման կողմնակիցն է:

Ի տարբերություն իրենց նախորդների՝ արդի կոնսերվատորները դեմ են պետական իշխանության ամրապնդմանը, որը սահմանափակում է անհատի ազատությունը, ստեղծում կոռումպացված բյուրոկրատիա, ավելորդ վերահսկողությամբ զսպում է գործարար նախաձեռնությունը, ի վիճակի չէ բարելավելու կյանքի որակը: Ընդհանուր առմամբ, կոնսերվատիվ կուսակցությունները ստատուս քվոն պաշտպանող կուսակցություններից վերածվել են ազատ հասարակության ամրապնդմանն ուղղված արմատական ռեֆորմներ նախաձեռնողների ու իրականացնողների, այդ թվում՝ և զարգացած արդյունաբերական երկրներում: Արդի կոնսերվատիզմը հակադրելով 1980-ական թթ. լիբերալ-ռեֆորմիստական գաղափարաքաղաքական հոսանքին անգլիացի պատմաբան և լրագրող Փ. Քոլին նշում է, որ դասական լիբերալիզմի իսկական գաղափարակիրները դարձան հենց պահպանողական կուսակցությունները, որոնք կրկին բարձրացրին սոցիալ-լիբերալների «երկչոտաբար» դեն նետած «ազատության դրոշը»¹⁴:

Ուսականողական գաղափարախոսության թվարկված դրույթներն ըստ էության հանդես են գալիս որպես հասարակությունների ժողովրդավարացման ժամանակակից գործընթացների լիբերալ-լիբերտարիստական ընկալման այլընտրանք: Ուստի պահպանողական արժեհամակարգը միանգամայն ունակ է մրցակցելու նեոլիբերալների հետ գլոբալ զարգացման հիմնական վեկտորի ձևավորման հարցում:

Գլոբալ զարգացման վեկտորի գաղափարական և արժեքային բազայի փոփոխության գործում վճռորոշ դեր կարող է խաղալ նաև սոցիալիստական գաղափարախոսությունը: Չպետք է մոռանալ, որ աշխարհում երկրորդ տնտեսությունը ունեցող երկրի հասարակությունը լիովին կողմնորոշված է դեպի սոցիալիստական և կոմունիստական գաղափարները: Ռուսաստանում՝ որպես աշխարհի երկրորդ ռազմաքաղաքական կենտրոնում, համատեղ կյանքի կազմակերպման սոցիալիստական սկզբունքները դեռ ամուր հիմքերի վրա են: Լատինական Ամերիկայի, Մերձավոր Արևելքի, Հարավարևելյան Ասիայի և Աֆրիկայի շատ երկրներ ևս իրենց ժողովուրդների ինքնագիտակցության գաղափարական բաղադրիչի և կուլեկտիվիստական վարքագծի նորմերին հավատարմության առումով մոտ են այդ գաղափարական սկզբունքներին և չեն ընդունում լիբերալ հարացույցը: Շատ առումներով նրանք տար-

¹⁴ St' u Colly P. Studies in the History of Ideas. L., 1983, էջ 41:

բերվում են արդարության, բարոյականության, ավանդույթի և հավատքի իրենց յուրահատուկ ըմբռնումներով: Հատկանշական է, որ ուկրաինական ճգնաժամի սրացումից հետո նրանցից շատերը Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները պահպանում են «բարիդրացիական չեզոքության» մակարդակում՝ այդպիսով իրենց դիրքավորելով որպես ապագա ոչ լիբերալ համաշխարհային բնեռի կողմնակիցներ:

Այսպիսով, ներկա սերունդն ականատեսն է վերջին 2-3 տասնամյակների ընթացքում տիրապետած ժամանակակից գլոբալ զարգացման հարացույցի գաղափարական և արժեքային հիմքերի վերափոխմանը: Պատմական այս փուլում դրանք արմատական բնույթ են ստացել, ինչը պատճառ է դարձել, որ շատ ժողովուրդներ լուրջ մտահոգություններ ունենան իրենց երկրներում դրա հետագա արմատավորման վերաբերյալ: Ուկրաինական ճգնաժամի հետ կապված միջազգային իրավիճակի սրումը զգալիորեն արագացնում է համաշխարհային հանրության հսկայական զանգվածի գաղափարական և արժեքային վերակողմնորոշման գործընթացը լիբերալ միտմանը հակառակ¹⁵: Այնուամենայնիվ, շատ ժողովուրդներ պահպանել են միանշանակ դրական վերաբերմունքը համամարդկային շատ արժեքների նկատմամբ, որոնք աշխարհում տարածվել են հենց ազատականության շնորհիվ: Դրանք փոխառվել են ժամանակակից բազմաթիվ գաղափարաքաղաքական հոսանքների կողմից, որոնք պատրաստ են գլոբալ զարգացման հարացույցի հետագա վերափոխման համար հիմք ծառայել:

АШОТ ЕНГОЯН, ХОСРОВАДУХТ АЗАТЯН – Предпосылки трансформации идейных и ценностных основ парадигмы глобального развития. – С образованием однополюсного мира, а также с утверждением нового финансово-экономического миропорядка с соответствующими рычагами воздействия на страны и народы, современный мир столкнулся с индивидуалистической англо-саксонской трактовкой либеральной демократии, которая стала идейной основой современной парадигмы глобального развития. Такие бесспорные принципы либеральной демократии, какими являются свобода личности, неприкосновенность прав человека, правовое государство, парламентская демократия, плюрализм, гражданское общество, экономика, основанная на принципе конкуренции и некоторые другие стали неотъемлемой частью общечеловеческой политической культуры. Однако многие из радикализированных положений этой ценностной системы воспринимаются многими народами в качестве «безальтернативных» и «единственно верных». Во многих странах все отчетливее проявляется противопоставление приоритетных у себя морально-нравственных и духовных ценностей неолиберальным нормам поведения. Тем самым создаются предпосылки для трансформации парадигмы глобального развития.

Ключевые слова: *неолиберализм, ценностная система, консерватизм, социализм, нормы, традиции, либеральная демократия*

¹⁵ Մ. Վարդապարյան, Ռուս-ուկրաինական ռազմական հակամարտությունը և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության դիվերսիֆիկացիայի հրամայականները // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն № 2, 2022, էջ 15-25:

ASHOT YENGOYAN, KHOSROVADUKHT AZATYAN – *Prerequisites for the Transformation of the Ideological and Value Foundations of the Global Development Paradigm.* – With the formation of unipolar world and the approval of the new financial and economic world order with appropriate levers of influence on countries and nations, the modern world has faced an individualistic Anglo-Saxon interpretation of liberal democracy, which has become the ideological basis of the modern paradigm of global development. Such indisputable principles of liberal democracy as personal freedom, inviolability of human rights, the rule of law, parliamentary democracy, pluralism, civil society, economy based on the principle of competition and some others have become an integral part of the universal political culture. However, many of the radicalized provisions of this value system are not perceived by many peoples as “no alternative” and “the only true”. In many countries the opposition of priority moral and spiritual values to the neoliberal norms of behavior is becoming more and more evident. This creates the prerequisites for the transformation of the paradigm of global development.

Key words: *neoliberalism, value system, conservatism, socialism, norms, traditions, liberal democracy*

ԳԼՈՒԲԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԻ ՖԻՆԱՆՍԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

ՓԱՅԼԱԿ ԵՆԳՈՅԱՆ

Գլոբալ զարգացման ժամանակակից հարացույցը առանձնանում է վառ արտահայտված նեոլիբերալ բովանդակությամբ, որտեղ հիմնական շեշտը դրվում է լիբերալ արժեքների, առավելագույն անհատական ազատության ապահովման, ժողովրդավարության արևմտյան մոդելի ընդունման, ինչպես նաև շուկայական հարաբերությունների վրա հիմնված վարքի նորմերի վրա: Ընդամին ընդգծվում է ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հատուկ դերը գլոբալ զարգացման վեկտորի որոշման գործում: Այս հարացույցի հիմքը Բրեթոն Վուդսի և Ճամայկայի արժույթային համակարգերն են: Համաշխարհային քաղաքականության որոշ դերակատարների ուժեղացման ֆոնին նախադրյալներ են ձևավորվում միաբնեռ աշխարհը բազմաբնեռի վերածելու համար, ինչը խթանում է գլոբալ զարգացման վեկտորի փոխակերպումը: Սպառվում են ինստիտուտների և տեխնոլոգիաների ներկայիս համակարգի հիման վրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման հնարավորությունները: Նոր այլընտրանքային ուժային կենտրոնները հիմնված են արտադրական հարաբերությունների նոր համակարգի՝ ռեսուրսները կենտրոնացնելու և մարդկային ներուժն ակտիվացնելու ունակության վրա՝ նոր տեխնոլոգիական կառուցվածքի բեկումնային ուղղություններով:

Բանալի բառեր – *գլոբալ զարգացման հարացույց, մոնետարիզմ, քեյնսականություն, Բրեթոն Վուդսի ֆինանսական համակարգ, բազմարժույթային համաշխարհային ֆինանսական համակարգ, համաշխարհային տնտեսական կացութաձև, համաշխարհային ուժային կենտրոններ*

Գլոբալ զարգացման ժամանակակից հարացույցը, որը մեծապես պայմանավորված է միաբնեռ աշխարհակարգով, ներկայումս վերափոխման փուլում է: Համաշխարհային քաղաքական-տնտեսական համակարգի բնույթի և բովանդակության վրա ազդում են ոչ միայն գլոբալացման և աշխարհաքաղաքական գործընթացները, այլև համաշխարհային և տարածաշրջանային մակարդակներում սոցիալական և ազգային տարբեր շարժումները, երկրների բնակչության վերաբերմունքը այս կամ այն արժեքներին, ինչպես նաև համաշխարհային տնտեսության և ֆինանսների վիճակը հատկապես այն ոլորտներում, որոնք ավանդաբար դրանց խթաններն են: Ժամանակակից հարացույցը, ինչպես հայտնի է, վերջնականորեն ձևավորվեց «սառը պատերազմի» ա-

վարտից հետո և աչքի է ընկնում վառ արտահայտված նեոլիբերալ բովանդակությամբ, որը շատ քաղաքագետներ բնորոշում են որպես նեոլիբերալ-լիբերտարիստական մոնետարիզմ: Այն հարում է նեոլիբերալ-լիբերտարիստական արժեհամակարգին, որը կոչված է առավելագույնս ապահովելու անհատի ազատությունը՝ ժողովրդավարական վերափոխումների իր ընկալումով, վարքի համամարդկային նորմերի սեփական մեկնաբանմամբ՝ հիմնված շուկայական հարաբերությունների ամենագործության վրա¹: Դրանք ներկայացվում են բացասական լույսի ներքո ինչպես տնտեսության մեջ, այնպես էլ հասարակական կյանքի այլ ոլորտներում բոլոր երևույթները համադրելիս:

Գլոբալ հարացույցի անվանման մեջ «մոնետարիզմ» հասկացության մատնանշումն ընդգծում է ֆինանսատնտեսական քաղաքականության բացառիկ դերը գլոբալ զարգացման ուղղվածությունը որոշելիս: Համաշխարհային ֆինանսական համակարգում մոնետարիստական մոտեցումը դարձավ գերակշռող այլ հասկացությունների հետ մրցակցության պայմաններում: Համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման պատմության ընթացքում տարբեր մոտեցումներ են եղել տնտեսության մեջ պետության դերը գնահատելու և դրամավարկային քաղաքականության մեխանիզմի հարցերին: Դրանց շարքում առանձնանում են երկու հակադիր ուղղություններ՝ քեյնսականությունը և մոնետարիզմը:

Քեյնսի տեսությունը ամենատարածվածն էր քսաներորդ դարի առաջին կեսին՝ ԱՄՆ տնտեսության անկումից հետո, ուստի այս տեսության մեջ տնտեսությունը դիտարկվում էր որպես հասարակական կյանքի ոլորտ, որը հայտնվել է ճգնաժամային վիճակում: Ենթադրվում էր, որ առանց պետության միջամտության տնտեսությունն ի գործու չէ դուրս գալու այս վիճակից: Ջոն Քեյնսը կարծում էր, որ շուկայական կապիտալիստական տնտեսության ինքնակարգավորումն անհնար է, պետությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի երկրում պահանջարկը խթանելու համար՝ վարելով դրամավարկային և ֆինանսաբյուջետային ակտիվ քաղաքականություն²: Քեյնսի հայեցակարգը նախատեսում է, որ ներդրումային և ձեռնարկատիրական գործունեության կարգավորման ու խթանման հիմնական գործիքը Կենտրոնական բանկի տոկոսադրույքն է, որը ենթադրում է «էժան փողի քաղաքականության» կիրառում տնտեսական անկման ժամանակ՝ իջեցնելով բանկային տոկոսադրույքը, իսկ տնտեսական վերելքի ժամանակահատվածներում՝ «թանկ փողի քաղաքականության» կիրառում՝ տնտեսության գերտաքացումը կանխելու համար: Այսպիսով, դրամային քաղաքականություն-

¹ Տե՛ս **Енгоян П.** Основной инструментарий применения «Мягкой силы» в мировой политике // Вестник Ереванского Университета: Международные отношения, Политология 10 (3 (30), 2019, էջ 40-50.

² Տե՛ս **Кейнс Д.** Общая теория занятости, процента и денег. М.: Эксмо, 2022:

նը պետք է իրականացվի տնտեսական պարբերաշրջանի փուլերին համապատասխան և արագ արձագանքի ազգային տնտեսության վիճակին:

Սակայն Քեյնսի տեսության մեջ նկատվեցին էական թերություններ, որոնց պատճառով առաջացավ միանգամայն հակադիր մոնետարիստական տեսությունը: Դրա հիմնադիր Միլթոն Ֆրիդմանը դեմ էր տնտեսության պետական կարգավորմանը՝ համարելով, որ դա ոչ միայն անօգուտ է, այլև նույնիսկ վնասակար: Մոնետարիզմի տեսանկյունից տնտեսության մեջ պետության միջամտությունը պետք է սահմանափակվի միայն դրամի շրջանառության վերահսկմամբ: Պետության ցանկացած այլ մասնակցություն տնտեսական գործընթացներին հանգեցնում է անհամամասնությունների և աղավաղումների: Փողի զանգվածը մեծացնելով կամ նվազեցնելով՝ կարելի է փոխել տոկոսադրույքը՝ այդպիսով ազդելով ներդրումների, հետևաբար և՛ արտադրության ծավալի վրա:

Ըստ մոնետարիստների՝ «ճկուն» դրամավարկային քաղաքականության իրականացումը լուրջ վտանգ է պարունակում, քանի որ տնտեսության կարգավորման ոլորտում ընդունված որոշումների ազդեցությունը նկատելի է դառնում միայն որոշ ժամանակ անց (6-9 ամիս), ինչի հետևանքով կարող է ստեղծվել մի իրավիճակ, երբ կենտրոնական բանկերի ձեռնարկած միջոցները կարող են ուշացած լինել: Ուստի և մոնետարիզմը հանդես է գալիս կոշտ դրամավարկային քաղաքականություն իրականացնելու օգտին, որը կախված չէ ձևավորված իրավիճակից և ուղղված է գնաճը սահմանափակելուն: Այս քաղաքականության գլխավոր գործառույթը շրջանառության մեջ դրվող փողը վերահսկելն է՝ ելնելով տնտեսության երկարաժամկետ աճի տեմպին համապատասխանող որոշակի մակարդակից: Այդ նպատակով, անկախ պարբերաշրջանի փուլերից, անհրաժեշտ է ամեն տարի ավելացնել շրջանառության մեջ գտնվող դրամային զանգվածը երկար ժամանակահատվածի համար հաշվարկված ՀՆԱ-ի միջին տարեկան աճի չափով: Սա թույլ է տալիս որոշակի պայմաններում բավականին արդյունավետ կառավարել գնաճը և խթաններ ստեղծել տնտեսական աճի համար: Ենթադրվում է, որ դրամավարկային քաղաքականությունը պետք է ուղղված լինի գնաճը վերահսկելուն, այլ ոչ թե պահանջարկի վրա ազդելուն: Այսինքն՝ հիմնական տոկոսադրույքը կարգավորելու միջոցով կենտրոնական բանկերը ազդում են հենց փողի զանգվածի վրա՝ հասնելու գնաճի սահմանված մակարդակին, այլ ոչ թե իրական ՀՆԱ-ի ծավալին:

Ազատական մոնետարիզմի՝ ժամանակակից գլոբալացման գործընթացների յուրատեսակ շրջանառու համակարգի գործառնության հիմքը համաշխարհային արժույթային-ֆինանսական համակարգն է, որը ձևավորվել է միջազգային հարաբերությունների Յալթա-պոտսդամ-

յան համակարգի շրջանակներում՝ սկսած Բրեթոն-Վուդսի համաժողովից մինչև արդի չափանիշներին համապատասխանեցված միջոցառումներ և լուծումներ:

XX դարի 30-ական թվականներին, տնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված, շատ երկրներ կիրառում էին արժույթների արժեզրկումը որպես մրցակցային առավելություն, ինչպես նաև բազմաթիվ փոխարժեքներ, կապիտալի տեղաշարժի սահմանափակումներ՝ ազգային տնտեսությունը խթանելու նպատակով: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում արդեն արժույթային սահմանափակումներ կիրառեց աշխարհի առաջատար երկրների մեծ մասը: Արժույթների սառեցված փոխարժեքները հազվադեպ էին փոփոխվում, բայց փողի գնողունակությունը նվազում էր գնաճի մեծացման պատճառով: Նման պայմաններում հասունացավ միջազգային արժույթային համակարգի սկզբունքների վերանայումը:

Հետպատերազմյան արժույթային համակարգի սկզբունքները մշակեցին տնտեսագետների մի քանի թիմեր. հիմնական նախագծերը ներկայացրին Հարի Ուայթը (Միացյալ Նահանգներ) և Ջոն Քեյնսը (Մեծ Բրիտանիա): Փորձագետների նպատակն էր ստեղծել արժույթային այնպիսի համակարգ, որը կապահովեր արժույթների փոխարժեքների կայունությունը, հետպատերազմյան տնտեսական աճը և կսահմանափակեր ճգնաժամերի սոցիալ-տնտեսական հետևանքները:

1944 թվականի հուլիսին, երբ արդեն կանխորոշված էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ելքը, ԱՄՆ Նյու Հեմփշիր նահանգի Բրեթոն Վուդս փոքրիկ քաղաքում տեղի ունեցավ ֆինանսական համաժողով (The United Nations Monetary and Financial Conference): Դրա հիմնական խնդիրներն էին միջազգային արժույթային և ֆինանսական հարաբերությունների կարգավորումը, ինչպես նաև արժույթային նոր համակարգի սկզբունքների համաձայնեցումը: Համաժողովին մասնակցեցին 44 պետությունների պատվիրակներ: Այնտեղ ընդունված որոշումները հսկայական ազդեցություն ունեցան աշխարհի առաջատար տնտեսությունների հետպատերազմյան զարգացման վրա³:

ԱՄՆ դոլարը ճանաչվեց համաշխարհային հիմնական արժույթ, որը կարելի էր փոխանակել ոսկով՝ 1 տրոյական ունցիայի դիմաց (31,1 գր.)՝ 35 ԱՄՆ դոլար հարաբերակցությամբ: Բրիտանական ֆունտ ստեռլինգը հայտարարվեց երկրորդ պահուստային արժույթ: Մյուս արժույթների փոխարժեքները կցվեցին դոլարին: Պատերազմի ընթացքում Միացյալ Նահանգների տնտեսությունը զգալիորեն ուժեղացավ, և այդ երկիրն ընտրվեց ֆինանսական ու տնտեսական հզորության և կայունության սկզբունքով:

Արժույթային համակարգը կառավարելու համար ստեղծվեցին Ար-

³ Ст' у Бреттон-Вудская финансовая конференция 1944 года. Справка // «РИА Новости» – <https://ria.ru/20090722/178243946.html>

ծույթի միջազգային հիմնադրամը (ԱՄՀ) և Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը (Համաշխարհային բանկ՝ ՀԲ):

ԱՄՀ-ն կոչված էր ստեղծելու միջազգային հաշվարկների համակարգ ընթացիկ գործարքների, փոխարժեքների կայունությունը պահպանելու և մասնակից երկրներին կարճաժամկետ և միջնաժամկետ վարկեր տրամադրելու համար՝ վճարային հաշվեկշռի պակասուրդը ծածկելու նպատակով: Համաշխարհային բանկը, իր հերթին, պետք է երկարաժամկետ վարկեր տրամադրեր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո երկրների վերականգնման համար և օգներ զարգացող երկրներին՝ հաղթահարելու աղքատությունը՝ սկիզբ դնելով կայուն տնտեսական աճին:

Երկրների կենտրոնական բանկերը պետք է ապահովեին արժույթների կայուն փոխարժեքը՝ անհրաժեշտության դեպքում կատարելով արժույթային միջամտություններ: Ռեսուրսների պակասի դեպքում պետությունները կարող էին դիմել ԱՄՀ-ի օգնությանը: Երկրները կարող էին արժեգրկել կամ արժևորել իրենց արժույթները վճարային հաշվեկշռի հավասարակշռությունը հիմնովին խախտվելու դեպքում Արժույթի միջազգային հիմնադրամի հետ խորհրդակցելուց հետո⁴:

ԽՍՀՄ-ը թեև մասնակցեց համաժողովին, սակայն հետագայում Խորհրդային Միության ղեկավարությունը «սառը պատերազմի» հաստատման համապատկերում չվավերացրեց համաժողովում ընդունված համաձայնագրերը և չմասնակցեց Համաշխարհային բանկի և ԱՄՀ-ի աշխատանքներին: Միայն 1991 թվականին ԽՍՀՄ փլուզման նախաշեմին երկրին տրվեց ԱՄՀ ասոցացված անդամի կարգավիճակ: Ռուսաստանը որպես ԽՍՀՄ իրավահաջորդ, 1992-ի հունիսին դարձավ ԱՄՀ-ի և ՀԲ-ի անդամ:

Բրեթոն Վուդսի արժույթային համակարգը կարևոր դեր խաղաց հետպատերազմյան վերականգնման տարիներին և հետագայում աշխարհի առաջատար երկրների տնտեսությունների զարգացման գործում: Սակայն Եվրոպայի և Ասիայի երկրների տնտեսությունների աճին, ինչպես նաև միջազգային առևտրի զարգացմանը զուգընթաց՝ առաջատար երկրներին անհրաժեշտ եղան ավելի ու ավելի մեծ ծավալի հաշվարկային միջոցներ: Բրեթոն Վուդսի արժույթային համակարգը կարող էր հաջողությամբ գործել միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ Միացյալ Նահանգների ոսկու պաշարները թույլ էին տալիս փոխանակել դոլարը ոսկով: Հարկ է նշել նաև, որ ոսկու արդյունահանման ծավալն աճում էր շատ ավելի դանդաղ, քան աճում էին միջազգային առևտրի ծավալները: Դոլարային խնայողություններ ունեցողների՝ դրանք ոսկով փոխանակելու իրավունքը հակասության մեջ մտավ այդ

⁴ St' u Алексеева Н., Медведева А. «Отстаивает интересы США»: 75 лет назад был основан Международный валютный фонд // «Russia Today» – <https://russian.rt.com/business/article/815310-mvf-godovschina-sozdanie>

պարտավորությունը կատարելու ԱՄՆ հնարավորությունների հետ:

ԱՄՆ կարճաժամկետ արտաքին պարտքը 1949-1971 թվականներին աճեց 8,5 անգամ, իսկ ոսկու պաշտոնական պահուստները նույն ժամանակահատվածում նվազեցին 2,4 անգամ⁵: Միայն մի քանի երկրների հաջողվեց կանխիկ դրլարը փոխանակել ոսկով, այն էլ ԱՄՆ կառավարության հետ երկարատև բանակցություններից հետո:

Այդուհանդերձ, Բրեթոն Վուդսի արժութային համակարգի ճգնաժամը պայմանավորված էր ոչ միայն ԱՄՆ ոսկու պաշարների կրճատմամբ: Այս հանգամանքին ավելացան ֆինանսատնտեսական բնույթի բազմաթիվ այլ գործոններ: Այսպես, 1967 թ. արժութային ճգնաժամի սկիզբը համընկավ տնտեսական աճի դանդաղելու հետ: Տարբեր երկրներում գնաճի տարբեր տեմպերը ազդեցին արժույթների փոխարժեքների դինամիկայի վրա, իսկ փողի գնողունակության նվազումը պայմաններ ստեղծեց «փոխարժեքի շեղումների» համար: Որոշ երկրների (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ) հաշվեկշիռների պարբերական պակասուրդը և մյուսների (Գերմանիա, Ճապոնիա) դրական հաշվեկշիռը ուժեղացրին փոխարժեքների կտրուկ տատանումները: Նկատվեց վճարային հաշվեկշիռների անկայունության աճ, որն արտահայտվեց դրանց պարբերական պակասուրդով՝ չնայած ԱՄՆ-ի կոշտ արտաքին կարգավորմանը: Բրեթոն Վուդսի համակարգի հակասություններն ուժեղացան ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական դիրքերի թուլացմանը զուգահեռ, որոնք իրենց վճարային հաշվեկշիռների պակասուրդը մարում էին ազգային արժույթների նոր ծավալներով՝ չարաշահելով դրանց պահուստային լիներու կարգավիճակը: Արդյունքում խարխլվեց պահուստային արժույթների կայունությունը: Անդրազգային կորպորացիաները (ԱԱԿ) տիրապետում էին հսկայական չափի կարճաժամկետ ակտիվների տարբեր արժույթներով, որոնք զգալիորեն գերազանցում էին այն երկրների կենտրոնական բանկերի արժութային պահուստները, որոնցում տեղակայված էին ԱԱԿ-ների գլխավոր գրասենյակները: Այս գումարները ազգային վերահսկողությունից դուրս էին, և ԱԱԿ-ները իրենց շահույթ հետապնդող գործունեության մեջ օգտագործում էին դրանք հսկայական չափերի հասնող արտարժույթի սպեկուլյացիաներում:

Բրեթոն Վուդսի արժութային համակարգը փաստացի դադարեց գոյություն ունենալուց 1971 թ., երբ օտարերկրյա կառավարությունների համար դադարեցվեց ԱՄՆ դրլարի ոսկով փոխանակումը: 1972 թ. ԱՄՆ կառավարիչների խորհուրդը ձևավորեց հատուկ կոմիտե՝ Բրեթոն Վուդսի արժութային համակարգի թույլ կողմերը բացահայտելու և դրանք վերացնելու համար:

Կոմիտեն առանձնացրեց երեք հիմնական խնդիր: *Բրացվելիության հիմնախնդիր*. համակարգը չէր կարողանում ապահովել միջազ-

⁵ St' u Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / под ред. Л. Н. Красавиной. М.: Финансы и статистика, 2000, էջ 50:

գային առևտրի և ֆինանսական գործառնությունների համար անհրաժեշտ դրամական միջոցների ծավալը, քանզի ԱՄՆ ոսկու պաշարները սահմանափակ էին: *Ֆինանսական հոսքերի բալանսավորման հիմնախնդիր*. համակարգը չուներ վճարային հաշվեկշիռը կարգավորելու գործող և արդյունավետ մեխանիզմ, երկրների անկարողությունը կամ չցանկանալը փոխել արժույթների անվանական արժեքը, խախտում էր արտաքին վճարումների հավասարակշռությունը: *Վստահության հիմնախնդիր*. երբ օտարերկրյա դրամատերերի և առաջին հերթին երկրների կենտրոնական բանկերի մոտ կուտակված ԱՄՆ դոլարի քանակը սկսեց զգալիորեն գերազանցել ԱՄՆ ոսկու պաշարների արժեքը, պարզ դարձավ, որ ԱՄՆ-ն այլևս չի կարող պահել դոլարի արժեքը նախկին մակարդակի վրա: Այնուամենայնիվ, Բրեթոն Վուդսի արժույթային համակարգը գործեց մինչև 1978 թվականը, երբ այն փոխարինվեց Ճամայկայի արժույթային համակարգով:

Ճամայկայի արժույթային համակարգի հիմնադրույթները հաստատվեցին 1976 թվականի հունվարին Քինգսթոնում (Ճամայկա) կայացած ԱՄՆ համաժողովում: Կարգավորման կանոններն ու սկզբունքները վերջնականապես ամրագրվեցին 1978 թվականին, երբ ձայների մեծամասնությամբ վավերացվեցին ԱՄՆ կանոնադրության փոփոխությունները⁶:

Պաշտոնապես չեղարկվեց ոսկու ստանդարտը, ոսկին վերածվեց սովորական ապրանքի: Արժույթները, այդ թվում՝ ԱՄՆ դոլարը, այլևս չէին պայմանավորվում ոսկու գնով և ոսկով չէին փոխանակվում: Կենտրոնական բանկերը կարող էին ոսկի գնել և վաճառել շուկայական գներով: Ոսկու ստանդարտից ամբողջապես հրաժարվելը հիմք դարձավ արժույթային նոր համակարգի և 20-րդ դարի ամենակարևոր մակրոտնտեսական հայտնագործություններից մեկի համար: Սակայն, չնայած այն բանին, որ ոսկին դարձավ սովորական ապրանք, աշխարհի առաջատար երկրների կենտրոնական բանկերը շարունակում էին պահել այս մետաղի բավականին մեծ պաշարներ:

Երկրները ինքնուրույն էին որոշում, թե ինչպիսին պիտի լինի իրենց արժույթի փոխարժեքը՝ ազատ փոխարկելի, լողացող միջակայքի շրջանակում, թե՛ ամուր կապված այլ արժույթի կամ արժույթների զամբյուղի հետ: Երկրների կենտրոնական բանկերն այլևս պարտավոր չէին պահպանել ֆիքսված փոխարժեքները: Այնուամենայնիվ, կենտրոնական բանկերը անհրաժեշտության դեպքում կարող էին իրականացնել արտարժույթի միջամտություններ՝ ազգային արժույթի փոխարժեքը կայունացնելու համար: Երկրների մեծ մասը ընտրեց ազգային արժույթի լողացող փոխարժեքը, որի պարագայում արժույթի ար-

⁶ See 'u' Статьи и соглашения международного валютного фонда (1978, 1 апреля) / Вашингтон, округ Колумбия: Международный валютный фонд, 2011 – <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/rus/index.pdf>

ժեքը որոշվում է առաջարկի և պահանջարկի միջոցով:

Փաստացի պահուստային արժույթներ մնացին ԱՄՆ դոլարը, բրիտանական ֆունտ ստեռլինգը, շվեյցարական ֆրանկը, ճապոնական իենը, գերմանական մարկը և ֆրանսիական ֆրանկը: Ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքում ոսկու և արտարժույթի ստանդարտը վերափոխվեց թղթի և դոլարի ստանդարտի, որի պարագայում բոլոր երկրները, բացառությամբ ԱՄՆ-ի, ստանձնեցին ռիսկային պարտավորություններ՝ պահպանելու արժույթային նոր փոխարժեքները: Տարերայնորեն կյանքի կոչվեց լողացող փոխարժեքների պրակտիկան, և Բրեթոն Վուդսի արժույթային համակարգը դադարեց գործելուց:

Ըստ մտահղացման՝ ճամայկայի արժույթային համակարգը պետք է ավելի ճկուն դառնար, քան Բրեթոն Վուդսինը և ավելի լավ հարմարվեր վճարային հաշվեկշիռների և ազգային արժույթների փոխարժեքների անկայունությանը: Ընդ որում, չնայած ԱՄՆ դոլարի՝ որպես հիմնական վճարամիջոցի կարգավիճակը պաշտոնապես վերացնելուն՝ դոլարը գրեթե միշտ մնաց միջազգային հաշվարկների հիմնական արժույթը, ինչը պայմանավորված էր այլ երկրների համեմատ Միացյալ Նահանգների տնտեսության հզորությամբ:

Ստեղծված համակարգի էությունն այն էր, որ որոշվեց համաշխարհային ֆինանսական համակարգի երկարաժամկետ զարգացման վեկտորը. այն ուղղված էր ամերիկյան դոլարի շրջանառության գոտու ընդլայնմանը: Սկզբնական փուլում այս գոտին սահմանափակվում էր համաշխարհային սոցիալիստական ճամբարի գոյությամբ, որը ֆինանսատնտեսական առումով զգալիորեն մեկուսացած էր արևմտյան երկրներից: Սակայն հետագայում՝ հատկապես Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, ԱՄՆ-ն դարձավ լիիրավ «համաշխարհային հեգեմոն» ոչ միայն ֆինանսատնտեսական ոլորտում, այլև համաշխարհային հանրության հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում՝ դրանով իսկ նշանավորելով միաբևեռ աշխարհի շրջափուլի սկիզբը:

Որպես ազդեցության լծակ՝ ԱՄՆ-ն սկսեց օգտագործել հենց մոնետարիստական քաղաքականության գործիքները, ինչը դարձավ համաշխարհային տնտեսության գործառնության հիմքը, և մնացած բոլոր երկրները պարտադրված եղան հետևելու հենց մոնետարիզմի տրամաբանությանը: Այն օգնեց ԱՄՆ-ին ոչ միայն լիակատար վերահսկողություն հաստատելու համաշխարհային ֆինանսական համակարգի և տնտեսության նկատմամբ, այլև ապահովելու բարեկեցության բարձր մակարդակ իր քաղաքացիների և ներքին սպառման համար՝ հիմնականում համաշխարհային ռեսուրսները վերաբաշխելու միջոցով:

Ինչպես տեսնում ենք, մոնետարիստական հայեցակարգը թույլ է տալիս ֆինանսական սուբյեկտներին, օգտագործելով փողի զանգված թողարկելու և զեղչային դրույքաչափերը որոշելու իրենց իրավունքները, գրեթե ամբողջությամբ կարգավորել հասարակական կյանքի

տնտեսական ոլորտը: Եվ դա դեռ ինքնիշխան պետությունների շրջանակներում: Կարելի է միայն կռահել, թե ինչ հնարավորությունների է տիրապետում համաշխարհային քաղաքականության սուբյեկտը, որի ձեռքում է աշխարհում ամենագործածական պահուստային արժույթի տպագրական մեքենան: ԱՄՆ-ում դրամավարկային քաղաքականության կարգավորիչը Դաշնային պահուստային համակարգն է, որը տնօրինում է երկրի ողջ ֆինանսական ոլորտը: Եթե հաշվի առնենք, որ այն մասնավոր կազմակերպություն է, ապա հասկանալի է դառնում, թե որքան սահմանափակ է ինչպես ԱՄՆ-ի, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի ֆինանսավարկային քաղաքականության ոլորտում որոշումներ կայացնողների շրջանակը:

Նման համակարգը ի վիճակի է լուծելու ԱՄՆ-ի ֆինանսական և տնտեսական գրեթե բոլոր ներքին խնդիրները, որոնք առաջանում են երկրի առջև տարբեր ճգնաժամային փուլերում և, ինչը շատ կարևոր է, ապահովելու սոցիալական կայունություն հասարակության մեջ: Չէ՞ որ դուրային թղթադրամների մշտական անհրաժեշտությունն աշխարհում զգալիորեն թանկացնում է այդ արժույթը, այն դարձնում պահանջված և խթանում է ակտիվ դրամաշրջանառությունը: Հետևաբար՝ այս արժույթի նոր խմբաքանակներ շրջանառության մեջ դնելը չի հանգեցրել գնաճային գործընթացների: Միացյալ Նահանգները երկար ժամանակ լայնորեն օգտագործում էին այս հանգամանքը ինչպես տնտեսավարող սուբյեկտներին վարկավորելու, այնպես էլ երկրի քաղաքացիներին սպառողական (գործնականում անվերադարձ) վարկեր տրամադրելու համար, ինչը, ի վերջո, ապահովում էր սպառման խթանումն ու բնակչության բարեկեցության բարձր մակարդակը:

Այս ամենին գումարվեց ԱՄՆ-ի կողմից վերահսկվող միջազգային հաշվարկների համակարգի SWIFT-ի ներդրումը, որն ապահովում է երկրի բյուջեն աշխարհում իրականացվող ֆինանսական գործառնություններից ստացված դրամական միջոցների մշտական ներհոսքով: Հարկ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ գործող համաշխարհային ֆինանսական համակարգի շրջանակներում ստեղծված գործնականում բոլոր միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները ևս, ըստ էության, գտնվում էին ամերիկյան Կենտրոնական բանկի հաշվեկշռում:

Սակայն ֆինանսական նման համակարգը լիովին համապատասխանում էր 20-րդ դարի 90-ականներին հաստատված միաբնեռ աշխարհակարգին: Համաշխարհային առևտրում ներգրավված բոլոր երկրները հետևեցին համաշխարհային ֆինանսական համակարգի սահմանած մոնետար սկզբունքներին, որոնք չէին կարող չսահմանափակել իրենց ինքնիշխանությունը որոշումներ կայացնելիս ինչպես տնտեսության, այնպես էլ քաղաքականության, հատկապես աշխարհաքաղաքականության ոլորտներում: Ուստի համաշխարհային քաղաքականության որոշ ակտորների ուժեղացմանը զուգընթաց, օրի-

նակ՝ Ռուսաստանի և Չինաստանի, որոնք ձգտում են ամրապնդել իրենց ինքնիշխանությունը, գլոբալ հարացույցի տնտեսական հիմքերը խարխլվեցին, ինչը չէր կարող չանդրադառնալ համաշխարհային քաղաքական իրավիճակի սրման վրա:

Մեր կարծիքով, նման սրացման պատճառները բխում են ներկայումս օբյեկտիվորեն տեղի ունեցող համաշխարհային տնտեսական կացութաձևի փոփոխությունից (ՀՏԿ): ՀՏԿ-ի հիմնախնդիրը դարձել է մասնավորապես ռուս հետազոտողների մի խմբի քննության առարկա, որը գիտական վարկած է ձևակերպել «համաշխարհային տնտեսական համակարգի զարգացման մեջ աշխարհատնտեսական կացութաձևերի փոփոխման և դրանց հետ կապված քաղաքական փոփոխությունների օրինաչափության մասին»⁷: Ընդ որում, խմբի անդամների կարծիքով, ՀՏԿ-ի փոփոխման գործընթացը կարող է ուղեկցվել միջազգային ապարեզում լուրջ կատակլիզմներով: Աշխարհատնտեսական կացութաձևի հասկացությունը սահմանվում է որպես միջազգային և ազգային ինստիտուտների փոխկապակցված համակարգ, որն ապահովում է տնտեսության ընդլայնված վերարտադրությունը և որոշարկում գլոբալ տնտեսական հարաբերությունների մեխանիզմը: Առաջնային է առաջնորդ երկրի ինստիտուտների դերը, որոնք գերիշխող ազդեցություն են ունենում միջազգային առևտրատնտեսական ու ֆինանսական հարաբերությունները կարգավորող հաստատությունների վրա:

ՀՏԿ-ի փոփոխության ժամանակահատվածներում՝ հին աշխարհակարգի ոչնչացման և նորի ձևավորման ընթացքում, տեղի է ունենում միջազգային հարաբերությունների համակարգի կտրուկ ապակայունացում: Արդեն իսկ սպառվում են ինստիտուտների և տեխնոլոգիաների արդի համակարգի հիման վրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման հնարավորությունները: Միևնույն ժամանակ, համաշխարհային տնտեսական համակարգում հայտնվում է նոր առաջնորդ կամ երկրների խումբ՝ տնտեսության զարգացման կառավարման ավելի արդյունավետ համակարգով: Նոր կենտրոնն առաջ է անցնում տեխնոլոգիական կառուցակարգի կարևորագույն ուղղություններում՝ հենվելով արտադրական հարաբերությունների նոր համակարգի՝ ռեսուրսները կենտրոնացնելու և մարդկային ներուժը ակտիվացնելու ունակության վրա: Մասնավորապես, ՉՖՀ-ի և Հնդկաստանի սոցիալ-տնտեսական հաջողությունները արդեն կարող են վկայել նոր աշխարհատնտեսական կացութաձևի ձևավորված միջուկի մասին: Վերջին տասնամյակում ոչ պակաս կարեվոր դեր է խաղում նաև Ռուսաստանը, թեև արդեն ոչ թե տնտեսական, այլ առաջին հերթին ռազմաքաղաքական և էներգետիկ ոլորտներում:

⁷ Свидетельство № 41-Н о регистрации Международной академией авторов научных открытий и изобретений под научно-методическим руководством Российской академии естественных наук; Глазьев С. Последняя мировая война. США начинают и проигрывают. – М.: Книжный мир, 2016.

Նման պայմաններում անխուսափելի է դառնում համաշխարհային տնտեսական զարգացման ապակենտրոնացման գործընթացը, որն այժմ ուղեկցվում է հիբրիդային պատերազմով ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ տարածաշրջանային ուժային կենտրոնների միջև⁸: Ժամանակակից համաշխարհային պատերազմի հիբրիդային բնույթը, այլ առանձնահատկություններից գատ, դրսևորվում է երկրների միջև ռազմաճակատային առաջնագծերի բացակայությամբ: Քաղաքական, տեղեկատվական և արժույթաֆինանսական հարթություններում բախումները հաճախ տեղի են ունենում այն երկրներում, որոնք պառակտված են իշխող էլիտայի և ժողովրդի միջև անհաշտ հակասությունների պատճառով:

Իրավիճակը սրվում է նաև այն պատճառով, որ նախկին համաշխարհային առաջնորդը ներկա փուլում լավագույն ժամանակները չի ապրում: Ամերիկյան տնտեսության վիճակի բոլոր կանխատեսող ցուցանիշները վկայում են ստագֆլյացիայի դրսևորումների մասին: Ամերիկյան տնտեսության այս իրավիճակին գումարվում է ֆինանսական շուկայի վիճակի կտրուկ վատթարացումը⁹, որը ժամանակավորապես որոշ չափով մեղմվել էր դեռևս 2020 թվականին կորոնավիրուսային համաճարակի պատճառով:

Վերջին տարիներին ԱՄՆ-ում ավելի ու ավելի սուր են արտահայտվում ամերիկյան հասարակության սոցիալական տարբեր խմբերի միջև հակադրությունները: Իրավիճակը սրվում է առաջին հերթին գաղափարական և արժեքային բովանդակության այնպիսի տարածանությունների հետևանքով, որոնք կարող են հանգեցնել զրոյական արդյունքով կոնֆլիկտների առաջացմանը: Երկու արժեհամակարգերի պայքարին դաժանություն կարող է հաղորդել հասարակության չափից դուրս զինված լինելը հրաձգային գենքով, որի քանակը 1,2 անգամ գերազանցում է ԱՄՆ-ի բնակչության թվին¹⁰: Ամերիկյան հասարակությունը նաև խիստ պառակտված է ինչպես երկրում ժողովրդավարության իրական մակարդակի, այնպես էլ դրանում անցկացվող ընտրությունների նկատմամբ իր վերաբերմունքով: ԱՄՆ-ի քաղաքականապես ակտիվ շատ քաղաքացիների մտքում թևածում է անգամ քաղաքացիական պատերազմի սպասումը:

Ավելի լավ վիճակում չէ տնտեսությունը նաև Եվրոպական միությունում: Շատ ոլորտներում զիջելով Չինաստանին և Հնդկաստանին՝ ԵՄ-ն լրացուցիչ դժվարությունների է առնչվում հակառուսական

⁸ Տե՛ս **Khojayan K.** Reflections on the Transformation of the World Order: Emerging Trends and Impending Perspectives // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 2022, էջ 98-99. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.092>.

⁹ Տե՛ս Назад в прошлое. На Уолл-стрит ожидают повторения стагфляции 1970-х // «РБК» – <https://quote.rbc.ru/news/article/6221eca49a794712c67f8bad>

¹⁰ Տե՛ս Количество единиц оружия в США на 67 млн превысило численность населения // «РБК» – <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5b29bbd69a79479de93bdd81>

պատժամիջոցների պատճառով, որոնք պայմանավորված են ուկրաինական ճգնաժամով: Ռուսաստանի հետ ներմայրցամաքային առևտրի խորը կապվածության պատճառով եվրոպական երկրների մակրոտնտեսական դինամիկան կտրուկ վատթարացել է: Գնաճը 2022 թվականին հասել է 9.2 տոկոսի¹¹: ԵՄ երկրների բնակչության մակարդակը և կյանքի որակը կտրուկ նվազել են՝ խորացնելով միգրացիոն և կորոնավիրուսային համավարակի ճգնաժամերի հետևանքները: Եվրոպական տնտեսության վրա խիստ բացասաբար է ազդում ռուսական շուկայի կորուստը:

Ռուսաստանին հնարավորինս առավելագույն չափով վնաս հասցնելու ձգտումից ելնելով¹², ԱՄՆ-ն, Մեծ Բրիտանիան և ԵՄ ղեկավարությունը նսեմացրել են իրենց գլխավոր խաղաքարտերը՝ համաշխարհային արժույթների թողարկման մենաշնորհը, օրինակելի իրավական ժողովրդավարական պետության իմիջը, հավատը մասնավոր սեփականության «սրբազան» իրավունքի նկատմամբ: Դրանով իսկ նրանք իրենցից անկախ բոլոր երկրներին ստիպեցին փնտրել համաշխարհային արժույթային նոր գործիքներ, ռիսկերի ապահովագրության նոր մեխանիզմներ, ինչպես նաև ստեղծել միջազգային իրավունքի նորմերի վերականգնման և տնտեսական անվտանգության սեփական համակարգեր¹³:

Նախորդ տարիներին Իրանի, Իրաքի, Լիբիայի, Վենեսուելայի, Աֆղանստանի ակտիվների, իսկ Ուկրաինայում հատուկ ռազմական գործողության մեկնարկից հետո նաև Ռուսաստանի պետական միջոցների սառեցումն ու բռնագրավումը ստիպեցին մյուս պետություններին մտորել իրենց արժույթային պահուստների ապահովության մասին: Անկախ պետությունները արդեն սկսել են հրաժարվել դոլարային ակտիվներից, ինչպես նաև փորձում են փոխադարձ առևտրում փոխարինել դոլարն ու եվրոն:

Փետրվարից մայիս ոչ ռեզիդենտների կողմից ամերիկյան թրեժերիսների (ԱՄՆ տասնամյա պետական պարտատոմսերի) անմիջական վաճառքը կազմել է ռեկորդային 300 մլրդ դոլար¹⁴: Ամերիկյան դոլարի և դրա հետ կապված պահուստային արժույթների օգտագործումից հրաժարվելու միտումը կարող է ճակատագրական դառնալ ոչ միայն ամերիկյան ֆինանսական համակարգի, այլև ամբողջ համաշխարհային

¹¹ Տե՛ս Инфляция в еврозоне в декабре замедлилась до 9,2%, минимума за 4 месяца // «Интерфакс» – <https://interfax-ru.turbopages.org/interfax.ru/s/business/879766>

¹² Ավելի մանրամասն տե՛ս u Timushev E. Drivers of Fiscal Resources at the Local Level in Russia: Role of Institutions Reflected in Regional Debt // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(3), 2022, էջ 60-72. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.3.060>.

¹³ Տե՛ս u Aleksanyan N. Mapping Political Populism in the European Post-Transitional Periphery // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 2022, էջ 73-91. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.073>.

¹⁴ Տե՛ս u Авторский доклад Изборскому клубу академика Глазьева // «Аврора» – <https://aurora.network/articles/11-analitika-i-prognozy/106003-chto-proiskhodit>

շուկայի համար: Դրանով իսկ նախադրյալներ կստեղծվեն գլոբալ հարացույցի ֆինանսատնտեսական բաղադրիչի վերափոխման համար:

ПАЙЛАК ЕНГОЯН – *Финансово-экономическая основа парадигмы глобального развития.* – Современная парадигма глобального развития отличается ярко выраженным неолиберальным содержанием, где основной акцент ставится на либеральные ценности, обеспечение максимальной индивидуальной свободы, принятие западной модели демократии, а также на нормы поведения, основанные на рыночных отношениях. При этом подчеркивается особая роль финансово-экономической политики в определении вектора глобального развития. Бреттон-Вудская и Ямайская валютные системы стали основой для данной парадигмы. На фоне усиления некоторых акторов мировой политики формируются предпосылки для преобразования однополярного мира в многополярный, что стимулирует трансформацию вектора глобального развития. Исчерпываются возможности социально-экономического развития на основе сложившейся системы институтов и технологий. Новые альтернативные центры силы опираются на способность новой системы производственных отношений сконцентрировать ресурсы и активизировать человеческий потенциал на прорывных направлениях нового технологического уклада.

Ключевые слова: *парадигма глобального развития, монетаризм, кейнсианство, многополярный мир, Бреттон-Вудская финансовая система, мультивалютная мировая финансовая система, мирохозяйственный уклад, мировые центры силы*

PAYLAK ENGOYAN – *The Financial and Economic Basis of the Global Development Paradigm.* – The modern paradigm of global development is characterized by a pronounced neoliberal content, where the main emphasis is placed on liberal values, ensuring maximum individual freedom, accepting the Western model of democracy, as well as norms of behavior based on the market relations. At the same time, the special role of financial and economic policy is emphasized in determining the vector of global development. The Bretton Woods and Jamaican monetary systems became the basis for this paradigm. On the background of the strengthening of some actors in world politics the prerequisites are being formed for the transformation of a unipolar world into a multipolar one, which stimulates the transformation of the vector of global development. The possibilities of socio-economic development based on the existing system of institutions and technologies are being exhausted. New alternative centers of power are based on the ability of the new system of production relations to concentrate resources and activate human potential in the breakthrough directions of the new technological order.

Key words: *paradigm of global development, monetarism, Keynesianism, multipolar world, Bretton Woods financial system, multi-currency world financial system, world economic structure, world centers of power*

ԷՐԴՈՂԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՊԵԿՏ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՈՅԱՆ

Եթե մեկ նախադասությամբ բնութագրենք արդի միջազգային իրադրությունը, թերևս առավել դիպուկ կլինի «անկանխատեսելի գլոբալ միջավայր» արտահայտությունը: Այս խառը, անհասկանալի, երբեմն էլ անտրամաբանական աշխարհաքաղաքական զարգացումներով հագեցած իրականության մեջ բավականին առանձնահատուկ քաղաքական վարքագիծ են դրսևորում Թուրքիայի երկարամյա ղեկավար (2003 թ.-ից վարչապետ, 2014 թ.-ից նախագահ) Էրդոդանը և նրա մերձավորագույն իշխանական թիմը: Նրանք ուղղակի փայլում են հմուտ դիվանագիտությամբ¹:

Հարաբերությունների կարգավորումը տարածաշրջանի հարևան պետությունների հետ հայկական պետության պահպանման առաջնային խնդիրներից է, որն էլ հրամայաբար թելադրում է ճկունություն դիվանագիտության մեջ և հակառակորդների պետական ղեկավարների կարողությունների ճանաչում ու գնահատում: Այս առումով Էրդոդանի դիվանագիտության առանձնահատկությունների և կիրառման դրսևորումների հետազոտությունը արդիական նշանակություն ունի:

Բանալի բառեր – Էրդոդան, դիվանագիտություն, արտաքին քաղաքականություն, ռուսական գործոն, Ուկրաինա, Պուտին, Ֆինլանդիա, Շվեդիա, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնում

Էրդոդանի քաղաքական վարքագիծը

Ներկա պահին Էրդոդանը կարևոր դերակատարում և ազդեցություն ունի միջազգային հարթակներում: Նա ուշադրության կենտրոնում էր և՛ Սամարղանդում՝ Շանհայի համագործակցության ֆորումում, և՛ Պրահայում՝ 2022 թ. Համաեվրոպական քաղաքական համաժողովում: Երկու բևեռներում էլ նա հարգված է, և նրա կարիքը զգում են բոլոր հարթակներում: Թուրքիան արժեքավոր դաշնակից է բոլոր միջազգային ուժեղ դերակատարների համար: Նա մշակել է հացահատիկային գործարքը և մասնակցել Շանհայի համագործակցության կազմակեր-

¹ Տե՛ս մեր հրապարակումը Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կայքում, <https://generalnews.am/hy/article/7787ba9aa6e4ae662844adbb80ce310c>, **Գ. Քեռյան**, Ռուս-թուրքական հարաբերությունների նոր միտումները 2017թ. // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն 9 (1 (25)), 2018, էջ 18-26.

պության Մամարդանդի գազաթնածողովին, թեև նրան հրավիրել են որպես «երկխոսության գործընկեր», և ոչ թե անդամ: Հունաստանի հետ լինելով ՆԱՏՕ-ի կազմում՝ սպառնում է վիճելի հարցերը լուծել ռազմական ուժով: Նույն ոգով արտահայտվել է նաև Հայաստանի հասցեին սեպտեմբերյան մարտերի ժամանակ: Պրահայում հանդիպեց ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինյանի հետ, և համոզված ենք, որ կրկին զգուշացումների լեզվով է խոսել: Այժմ, բացի Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետությունից, Թուրքիայի փաստացի մաս կարելի է համարել Միրիայի գրեթե ամբողջ հյուսիսը, որտեղ գործում է թուրքական լիրան, թուրքերեն են դասավանդում, իսկ անհավատարիմ քուրդ բնակչությունը աստիճանաբար փոխարինվում է չեզոք թուրքմաններով և սուննի արաբներով: Առայժմ Էրդոդանն այդ գործողությունները բացատրում է վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում կարգուկանոնի վերականգնմամբ, որպեսզի իբր օգնի միլիոնավոր սիրիացի փախստականներին՝ վերադառնալու հայրենիք: Բայց քանի որ աշխարհում սահմանների նոր վերանայում է սկսվել, և Էրդոդանը դիմավորում է այն ձիու վրա, ապա ոչինչ չի խանգարի նրան ամրապնդվել այդ հողերում: Դա կլինի պրոտեկտորատների² ինչ-որ իրավական ամրագրում կամ ուղղակի անեքսիա³:

Հնարավոր են նաև այլ տարբերակներ: Օրինակ՝ Անկարայի նորահայտ ինքնավստահությունը կարող է դրսևորվել Կովկասում, որտեղ պայքար է ընթանում Հայաստանի միջով «Ջանգեզուրի միջանցքի» համար, որը պետք է դյուրացնի հաղորդակցությունը Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև: Կամ Միջերկրական ծովում, նավթահանքերի համար, կամ էլ Աֆրիկայում, որտեղ նույնպես տեղի է ունենում ազդեցության ոլորտների նոր վերաբաշխում:

Ռուսաստանի Ուկրաինա ներխուժումից ի վեր՝ Թուրքիան վարում է հավասարակշռված քաղաքականություն և փորձում է իր ազդեցությունն օգտագործել երկու երկրների միջև շփումները հեշտացնելու համար: Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդանը տարիներ շարունակ ձգտել է մեկ ոտքով մնալ ՆԱՏՕ-ի ճամբարում, իսկ մյուսով՝ Ռուսաստանի: 2019 թվականի հուլիսին C-400 ռուսական հակաօդային պաշտպանության համակարգի գնումը, որն ուղղակի չտեսնված գործարք էր ՆԱՏՕ-ի անդամ պետության պարագայում, և նույնիսկ տեսականորեն դժվար էր դա պատկերացնել: Հիմա իրավիճակն ավելի է բարդացել, որովհետև զորահավաքը Ռուսաստանում և նախագահ Վլադիմիր Պուտինի հնչեցրած սպառնալիքները, որ կարող է միջուկա-

² Տե՛ս <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/turetskie-protectoraty-v-sirii-upravlenie-i-integratsiya/>, **Գ. Քեռյան**, Հավաքական անվտանգության գաղափարի և պրակտիկայի էվոլյուցիան միջազգային հարաբերություններում // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն 6 (3 (18), 2015, էջ 48-59:

³ Տե՛ս <https://ria.ru/20210608/turkization-1736042964.html>

յին զենք կիրառվել, դժվարացնում են Թուրքիայի արտաքին քայլերը, բայց Անկարան կարողանում է նույնիսկ այս ճգնաժամային պահերն օգտագործել իր հեղինակության բարձրացման համար, որն ի վերջո Թուրքիան դարձրել է հզոր գործոն միջազգային հարթակներում:

Թուրքական մեդիան և դիվանագիտական աշխատակազմերը աստվածացնում են Էրդողանի խաղաղապահ դերը և նրա համագործակցությունը Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր քարտուղարի հետ Ռուսաստանի և Ուկրաինայի միջև հացահատիկային գործարքի շուրջ: Թուրքիան չի միացել Ռուսաստանի դեմ կիրառվող արևմտյան պատժամիջոցներին, ֆինանսական փոխանցումներ է ընդունում ռուսական ընկերություններից և ֆինանսական գործարքներ է կնքում Ռուսաստանի և ռուսական նավթային օպերատորների հետ, որպեսզի թեթևացնի Թուրքիայի ֆինանսական խնդիրները: Միաժամանակ առանց կաշկանդվելու Թուրքիան շարունակում է Կիևին մատակարարել «Բայրաքթար» անօդաչու սարքեր: Իհարկե, որոշ տեղերում լինում են նաև ճկունության ձախողումներ: Օրինակ՝ Եղիսաբեթ թագուհու հողարկավորության ժամանակ Էրդողանի բացակայությունը կամ ՄՄԿ-ում նախագահ Ջո Բայդենի հետ հանդիպելու նրա ցանկության ձախողումը:

Էրդողանը հմուտ մանևրում է նաև հիմա, երբ իրավիճակը համաշխարհային ասպարեզում կտրուկ վատացել է Ռուսաստանի կողմից ուկրաինական մարզերում անցկացված հանրաքվեների և ՌԴ տարածքային ընդլայնման մասին որոշումներից հետո: Նա շատ լավ ըմբռնում է Կրեմլի նոր ռազմավարությունը, որը ոչ այլ ինչ է, քան գլոբալ գործերում խաղի կանոնների լայնածավալ փոփոխություն: Աշխատում է օգտվել զանգվածային ոչնչացման զենք կիրառելու սպառնալիքից, որն արևմտյան երկրներին ստիպում է խստացնել պատժամիջոցները և ավելացնել ռազմական աջակցությունն Ուկրաինային: Իրատեսորեն գնահատում է Բայդենի վարչակազմի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Թագավորության ու ՆԱՏՕ-ի ռազմավարությունների փոփոխության հետևանքները, Չինաստանի ու Հնդկաստանի քաղաքական հայտարարությունների ենթատեքստը:

Մարտահրավերներ

Էրդողանի արտաքին քաղաքականությունում լուրջ փորձություններ են սպասվում: Մոսկվայի դիրքորոշման կարծրացումը ևս մեկ անմիջական ազդեցություն ունեցավ, քանի որ զգալիորեն բարդացրեց Էրդողանի՝ որպես միջնորդի դերը: Թուրքիան, անկասկած, նույնպես ստիպված կլինի վերանայել իր քաղաքականությունը: Մասնավորապես, Թուրքիայի համար Պուտինի նոր սպառնալիքները չարաբաստիկ հետևանքներ կարող են ունենալ: Եթե Ռուսաստանը որոշի ՆԱՏՕ-ի

տարածքի մի մասի դեմ փաստացի կիրառել մարտավարական միջուկային զենք (կամ ցանկացած այլ զանգվածային ոչնչացման զենք), Անկարան պարտավոր է Հյուսիսատլանտյան պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն («հարձակումը մեկի վրա հարձակում է բոլորի վրա») կատարել իր դաշնակցային պարտավորությունները, և հետևաբար Էրդողանի հավասարակշռված քաղաքականությունը կարող է ճաքեր տալ: Հիշենք, որ Անկարան նախկինի պես լուրջ կախվածություն ունի Կրեմլից ռազմական, ֆինանսական, տուրիստական, առևտրային ու էներգետիկ ոլորտներում և հացահատիկի գործարքի իրականացման ընթացքից: Միաժամանակ Էրդողանի դիրքորոշումը հարցեր է առաջացրել Բրյուսելում և Վաշինգտոնում. խոսքը Պուտինի հետ նրա «մտերմության» մասին է, որը բավականին տհաճ սառնություն է մտցրել արևմտյան լիդերների հետ հարաբերություններում:

Մյուս տարածաշրջաններից Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում Միջերկրական ծովի արևելյան հատվածը, Մերձավոր Արևելքը, գումարած Կիպրոս, Հունաստան, Իսրայել, Եգիպտոս, Լիբանան, Լիբիա, Պաղեստին և Միրիա ընդգրկող շրջանակը: Այս ուղղություններում խնդիրները մնում են կարևոր, բայց դրանք ակամա երկրորդ պլան են մղվել Ռուսաստան-Արևմուտք հակամարտության և դրանից բխող վերջին սպառնալիքների պատճառով: Արդյունքում, Թուրքիայի՝ հարևան երկրների վրա ազդելու կամ սեփական շահերը հետապնդելու կարողությունը նվազել է: Երբեմն Էրդողանին ցանկանում են պատժել նույնիսկ նրա նատոյական «դաշնակիցները», մասնավորապես՝ Ֆրանսիան և Հունաստանը: Շարունակվում են թուրք-հունական դարավոր թշնամությունն ու տարածքային վեճերը: Թուրքիայի և Հունաստանի միջև հակամարտությունը սրվել է 2022 թ. գարնանը Էգեյան ծովի արևելյան մասում կղզիների կարգավիճակի շուրջ տարաձայնությունների պատճառով: Կղզիները Հունաստանին են անցել 1923 թվականի Լոզանի պայմանագրով: Հունիսին Էրդողանը Հունաստանին մեղադրել էր կղզիների տարածքում գորավարժություններ անցկացնելու համար: Հունաստանը, ի պատասխան իր կղզիների ինքնիշխանության սպառնալիքների, նշել էր, որ չի համաձայնի սահմանների վերանայմանը: Իր հարևանին պատժելու համար թուրքական իշխանությունները դեպի Հունաստան են ուղղում տասնյակ հազարավոր ներգաղթյալների, որին ի պատասխան՝ հույները չորս մետրանոց բաժանիչ պատ են կառուցում ցամաքային սահմանին⁴:

Թուրքիան հիմա ավելի խիստ իրողությունների է բախվում: Երկիրը նախկինի պես մեծապես կախված է արևմտյան երկրների, հատկապես Եվրամիության հետ տնտեսական հարաբերություններից:

⁴ Տե՛ս https://news.mail.ru/politics/54567714/?from_maillist=daily_main

Ռուսաստանը կամ Պարսից ծոցի երկրները կարող են նրան միայն սահմանափակ ֆինանսական աջակցություն առաջարկել: Նրա համառ դիրքորոշումը Կիպրոսի, Հունաստանի կամ Սիրիայի վերաբերյալ առարկություններ է առաջացրել արևմտյան հանրության և Ռուսաստանի կողմից: Մի դեպքում, ըստ լուրերի, Սիրիայի հյուսիս-արևելքում հինգերորդ ռազմական գործողության դեմ Կրեմլի առարկությունները Թուրքիային դրդել են հետախուզության պետին Դամասկոս ուղարկել՝ հազվադեպ բարձր մակարդակի շփումների համար: Անհնար է կանխատեսել նման քննարկումների կարճաժամկետ արդյունքը, սակայն դրանք իսկապես Անկարայի դիրքորոշման նկատելի փոփոխությունների կարող են հանգեցնել: 2022 թ. դեկտեմբերի 28-ին Մոսկվայում հանդիպեցին Թուրքիայի, Ռուսաստանի և Սիրիայի պաշտպանության նախարարներն ու հետախուզության ղեկավարները⁵: Ըստ մամուլի տեղեկատվության՝ ձեռք բերվեց համաձայնություն Սիրիայի հյուսիսից թուրքական զորքերը դուրս բերելու մասին, որը դեռևս պաշտոնապես չի հաստատվել: Էրդոդանը ստիպված է վերանայել իր դիրքորոշումը Բաշար Ասադի նկատմամբ և նահանջել, որովհետև նախկինում արևմտյան լիդերների հետ ձայնակցած պնդում էր Սիրիայի նախագահի հրաժարականը: Սա թուրք-սիրիական առաջին պաշտոնական հանդիպումն էր վերջին տասնմեկ տարվա ընթացքում: Սիրիայի ՊՆ-ն հանդիպումը որակել է արդյունավետ և պահանջված⁶, որն արդեն հուշում է, որ Բաշար Ասադը Էրդոդանի համար հետայսու լեգիտիմ նախագահ է: Իհարկե անհնար է լրիվ կանխատեսել այն, ինչ որ մտադիր է անել Էրդոդանը: Որոշ փորձագետներ կարծում են, որ այս քայլով նա հող է նախապատրաստում սիրիական քրդերին վերջնական ջախջախիչ հարված հասցնելու համար, որոնց համարում է PKK-ի դաշնակից⁷:

Ֆին-շվեդական խնդիրը

Թուրքիայի միջազգային դերակատարման ուժեղացման մասին են վկայում Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցության շուրջ ծավալված քաղաքական գործընթացները: Համառ պայքարից հետո հաջողվեց Էրդոդանից համաձայնություն կորզել, և Ֆինլանդիան 2023 թ. ապրիլի 4-ին դարձավ ՆԱՏՕ-ի անդամ⁸: Ավելի ուշ հավանություն տրվեց նաև Շվեդիայի անդամակցությանը: Սակայն փորձառու Էրդո-

⁵ Տե՛ս <https://rtvi.com/news/v-moskve-proshla-vstrecha-ministrov-oborony-i-glav-razvedok-rossii-turczii-i-sirii/>, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-sam-ile-11-yil-sonra-ilk-resmitemas-42195122>

⁶ Տե՛ս <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/16710181>

⁷ Տե՛ս <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2022/12/29/957533-ministri-oboroni-rossii-sirii-i-turtsii-vstretilis>

⁸ Տե՛ս <https://www.bbc.com/russian/news-65163323>

ղանը այս ընթացքում կրկին ցույց տվեց իր դիվանագիտական կարողությունները: Նա ուրեք Արևմուտքի ձեռքերը և առանց այլևայլությունների թելադրեց իր պայմանները: Սկզբում՝ 2022 թ. Մադրիդի գազաթնաժողովում տվեց համաձայնություն: ԱՄՆ նախագահ Ջոզեֆ Բայդենը շնորհավորեց բոլորին ընդհանուր հաջողության համար և շնորհակալություն հայտնեց Թուրքիային⁹, իսկ դաշինքի գլխավոր քարտուղար Յենս Ստոլտենբերգը 2022 թ. հուլիսի 5-ին հայտարարեց ՆԱՏՕ-ին Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի անդամակցության արձանագրություն ստորագրելու մասին: Լրատվամիջոցներն ու լրագրողներն էլ նշում էին, որ դաշինքի ընդլայնումն իսկական պարտություն կլինի Վլադիմիր Պուտինի համար¹⁰: Թուրքիան իր համաձայնությունը պայմանավորում էր մի շարք պահանջների կատարմամբ: Դրանց թվում են զենքի մատակարարման էմբարգոյի վերացումը, Անկարային քուրդ ակտիվիստների (Ֆինլանդիայում և Շվեդիայում ապրող և աշխատող, նաև այդ երկրների քաղաքացիություն ունեցող) արտահանձնումը, ինչպես նաև հյուսիսեվրոպական պետությունների՝ Թուրքիայի դեմ հանդես եկող քուրդ իրավապաշտպանների (Էրդողանի ընկալմամբ՝ ահաբեկիչների) աջակցությունից հրաժարումը: Այս նախապայմանները արձանագրված էին Թուրքիայի, Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի միջև ստորագրված համատեղ հուշագրում¹¹: Փաստորեն Էրդողանին լուրջ զիջումներ արվեցին: Ֆինլանդիան և Շվեդիան համաձայնեցին վերացնել էմբարգոն, իսկ Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության (PKK) և նրա հետ փոխկապակցված քրդերին ահաբեկիչներ ճանաչել: Նրանք սկզբունքորեն համաձայնել են Թուրքիային հանձնել քուրդ ակտիվիստներին, բայց միայն ընտրողաբար: Անտեսվեց Եվրոպական կոնվենցիան, որն արգելում է արտահանձնել քաղաքական հողվածներով դատապարտված անձանց, ինչպես նաև նրանց, որոնց հետապնդում են իրենց ազգության, կրոնի և քաղաքական նախասիրությունների համար: Այսինքն՝ քրդերը, որոնք հետապնդվում են Թուրքիայում, զրկվում են այդ իրավունքից:

Փորձագետները կարծում են, որ Էրդողանը, ստորագրելով հուշագիրը, երկակի օգուտ քաղեց: Նախ նա պահպանեց երկրի պետական-ազգային շահերի պաշտպանի իր դերը: Երկրորդ՝ Միացյալ Նահանգները Թուրքիային, ամենայն հավանականությամբ, մի շարք զիջումներ կանի: Օրինակ՝ Բայդենը խոստացել է Թուրքիային F-16 ինքնաթիռներ մատակարարել, որը Էրդողանին ավելի վաղ մերժել էին ռուսական

⁹ St u Biden Thanks Erdogan for Dropping Veto on Sweden, Finland NATO Bids, <https://www.voanews.com/a/biden-thanks-erdogan-for-dropping-veto-on-sweden-finland-nato-bids/6639155.html>

¹⁰ St u A kick in the gut: Finland's, Sweden's drive to join NATO a defeat for Putin, a win for the West <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2022/06/29/finlands-swedens-push-join-nato-a-kick-gut-putin/7749187001/?gnt-cfr=1>

¹¹ St u <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/here-is-what-finland-sweden-promised-to-address-turkiyes-security-concerns/2625235>

C-400 համակարգերի գնման պատճառով¹²: Ջիջումներն իսկապես կարելի է հաղթանակ համարել Թուրքիայի համար: Չէ որ այդ համաձայնության համար (որը ոչինչ չարժեր) Ռեջեփ Էրդոդանը կարողացավ Արևմուտքից ինչ-որ բան կորզել և մինևույն ժամանակ չընդհարվել Միացյալ Նահանգների հետ և իրենից վանել Պուտինի գործակալի խարանը, որը նրան կպցրել էին պատժամիջոցներին չմիանալու և ՆԱՏՕ-ին Շվեդիայի և Ֆինլանդիայի անդամակցությունը արգելափակելու պատճառով:

Սակայն փորձագետների լավատեսությունը վաղաժամ էր: Թուրքիայի առաջնորդը որոշել էր վարվել իր սովորության համաձայն՝ բարձրացնել խաղաղությունը և բոլորին «զգել»: Այսպես, Ռեջեփ Էրդոդանը պահանջեց ամենասեղմ ժամկետներում փոխել ահաբեկչության դեմ պայքարի օրենսդրությունը Ֆինլանդիայում և Շվեդիայում, թեպետ հուշագրում ժամկետների մասին նշված չէր: Հյուսիսեվրոպական երկրները խոստացել են դիտարկել ահաբեկչության մեջ կասկածվողների արտահանման հավանականությունը և հաշվի առնել թուրքական դիրքորոշումը: Ընդ որում, Թուրքիայի նախագահը հիանալի հասկանում էր ներշնչական քաղաքականության առանձնահատկությունները, որտեղ քուրդ պատգամավորների (որոնք, բնականաբար, խիստ հակաթուրքական են տրամադրված) ձայներից են կախված երկրի կառավարության աշխատանքը և հաջորդ տարվա բյուջեի նախագծի ճակատագիրը:

Վերջապես, Ռեջեփ Էրդոդանը անընդհատ զգուշացնում էր շվեդներին և ֆիններին իրենց ստանձնած պարտավորությունները չկատարելու (ավելի ճիշտ՝ Թուրքիայի կարծիքով չկատարելու) հետևանքների մասին, հայտարարելով, որ առանց հուշագրի պայմանների կատարման թուրքական խորհրդարանը չի վավերացնի այդ երկրների՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու համաձայնագիրը¹³:

Ուշագրավ է այն, որ Թուրքիան սկզբում ընդհանրապես ոչ մի առարկություն չունեի Շվեդիայի և Ֆինլանդիայի անդամակցության վերաբերյալ. դրանք ի հայտ եկան այն ժամանակ, երբ Ստոկհոլմը և Հելսինկին սկսեցին անդամակցության գործընթացը: Ֆիննական ՋԼՄ-ները նման պահվածքը համարում են վերջին պահին շահ կորզելու փորձ: Երբ նույնիսկ նշանակվել էր անդամակցության արձանագրության ստորագրման ամսաթիվը, Էրդոդանը կրկին հանդես եկավ լրացուցիչ պահանջներով¹⁴: 2022 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ընթանում էր դիվանագիտական փոխհրաձգություն այս խնդրի շուրջ: Թուրքիայի

¹² Տե՛ս Байден обещал Эрдогану получить "зеленый свет" на поставку F-16, <https://ria.ru/20220629/bayden-1799131654.html>

¹³ Տե՛ս Erdogan says Sweden, Finland must fulfil NATO agreement promises <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/30/erdogan-calls-on-sweden-finland-to-fulfill-nato-deal-promises>

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

ԱԳՆ ղեկավար Մելուք Չավուշոյուն Հյուսիսատլանտյան դաշինքի գլխավոր քարտուղար Յենն Ստոլտենբերգի հետ մամուլի ասուլիսում զգուշացրեց, որ Թուրքիայի կողմից ՆԱՏՕ-ին Շվեդիայի և Ֆինլանդիայի անդամակցության մասին պայմանագրի վավերացումը կախված է ահաբեկչության դեմ պայքարում Ստոկհոլմի գործողություններից, քանի դեռ նրա ձեռնարկած միջոցները բավարար չեն, վավերացում չի լինի: Շվեդիայի նոր կառավարությունը ձգտում էր ամեն կերպ ձերբազատվել քրդական գլխացավանքից՝ Սիրիայի քուրդ աշխարհագորայիններին աջակցելու մեղադրանքներից, որպեսզի ստանար ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու Թուրքիայի հավանությունը: Այս մասին նոյեմբերի 5-ին հայտարարեց Շվեդիայի արտգործնախարար Թոբիաս Բիլստրյոմը¹⁵: Շվեդներն ու ֆինները հասկացան, որ Էրդոդանին համոզելու համար պարտավոր են անխտիր կատարել նրա բոլոր պահանջները, քաղաքական մանևրները անօգուտ են: Իսկ պահանջները գնալով խստանում էին: 2023 թ. տարեսկզբի դրությամբ սայլը տեղից չէր շարժվում: Էրդոդանը կրկին հայտարարեց Շվեդիայի և Ֆինլանդիայի կողմից Թուրքիայի պայմանները չկատարելու մասին՝ հավելելով, որ Շվեդիան և Ֆինլանդիան մերժել են Անկարային մոտ 130 ահաբեկիչների արտահանձնելու հարցում: «Մենք Շվեդիային և Ֆինլանդիային ասել ենք, որ ՆԱՏՕ-ին ձեր անդամակցությունը հավանության արժանացնելու համար անհրաժեշտ է մեզ մոտ 130 ահաբեկիչ հանձնել: Ցավոք, դա չի արվել»¹⁶, – հիշեցնում էր նա: Էրդոդանը հավելել է նաև, որ Ստոկհոլմը մասնավորապես մերժել է լրագրող Բյուլենթ Քենեշի արտահանձնումը, որին Թուրքիայում դատապարտել են ազատագրկման: 2023 թ. հունվարին Թուրքիայի ներկայացուցչության առջև շվեդ ազգայնականները այրեցին Ղուրանը և ոտքերից կախեցին Էրդոդանի խրտվիլակը, որից հետո սկիզբ առած բողոքի բազմաահազարանոց ցույցերի ներքո Անկարայում հայտարարվեց, որ շվեդների հետ քննարկելու թեմա այլևս չունեն: Այնուամենայնիվ, արևմտյան սպասվելիք օգնությունը երկրաշարժի հետևանքների հաղթահարման համար այնքան կարևոր էր, որ Անկարայում աչք փակեցին այս ամռանը Ղուրանի այրման նոր դեպքերի վրա, և Շվեդիան ստացավ այդ թույլտվությունը, որը դիվանագիտական ճկունության ևս մեկ դրսևորում էր: Առաջիկայում մնացել է միայն Շվեդիայի անդամակցության վավերացումը Թուրքիայի խորհրդարանում:

Ռուսական գործոնը

Էրդոդանը համաշխարհային քաղաքականության մեջ դարձել է ծանրքաշային: Այս գործում ցցուն երևում է ռուսական գործոնի դրա-

¹⁵ Տե՛ս <https://p.dw.com/p/4J7H7>

¹⁶ <https://news.mail.ru/politics/54666112/?frommail=1>, Источник: Reuters

կան ազդեցությունը: Ինչպե՞ս Ռուսաստանը համաշխարհային հավակնություններ տվեց Էրդոդանին. այս հարցին շատերն են փորձում պատասխան գտնել: Ընդամենը մեկ տարի առաջ Ռուսաստանի և Թուրքիայի համագործակցությունը կարելի էր համարել ռուսական դիվանագիտության ձեռքբերում: Չե՞ որ այն Մոսկվային հնարավորություն էր տալիս ասելու, որ նույնիսկ ՆԱՏՕ-ի ներսում կան մարդիկ, ովքեր չեն վախենում առարկել ԱՄՆ-ին, հարգում են Ռուսաստանի շահերը և մեծ օգուտներ են ստանում նման մոտեցումից: Բայց 2022 թ. փետրվարի 24-ից սկսված ուկրաինական պատերազմից հետո այս գործընկերության մեջ ուժերի հավասարակշռությունը կտրուկ փոխվեց: Թուրքիան Ռուսաստանի համար վերածվել է արևմտյան աշխարհի միակ պատուհանի և այժմ կարող է իրեն թույլ տալ թելադրել երկկողմանի համագործակցության պայմանները:

Թուրքիայի միջոցով անհրաժեշտ ապրանքների ներմուծումը և Ստամբուլի օդանավակայանի օգտագործումը դեպի արևմտյան մայրաքաղաքներ դարձել են Ռուսաստանի համար գերկարևոր հանգամանք պատժամիջոցները շրջանցելու գործում¹⁷: Միաժամանակ թուրք դիվանագետներն անհրաժեշտ օդակ են դարձել Ուկրաինայի և Արևմուտքի հետ ռուսական շփումներում: Մոսկվայի շնորհիվ նախագահ Ռեջեփ Էրդոդանը ձեռք բերեց նախկինում չտեսնված միջազգային ազդեցություն և արդեն սկսեց տնօրինել թուրքական սահմանների ողջ երկայնքով գտնվող պետությունների հետ հարաբերություններում: Եվ փորձը ցույց է տալիս, որ այս քաղաքական գործչի ախորժակն արագ աճում է: Երբ նա Այա Սոֆիայի տաճարը կրկին մզկիթի վերածեց, սկսեց նաև բարձրաձայնել պատմական այլ «անարդարությունների» վերացման մասին՝ սկսած Էգեյան ծովի կղզիների կարգավիճակից, վերջացրած իրանական, սիրիական, կիպրական և հայկական «խնդիրների» լուծումով¹⁸: Նախկինում նախագահ Էրդոդանն աշխարհի աչքում շատ ավելի քիչ կշիռ ունեցող ֆիգուր էր թվում, քան Պուտինը, սակայն նոր իրականությունը նրան մղեց համաշխարհային քաղաքականության գագաթնակետին: Այժմ չի կարելի բացառել, որ իր համարձակ ցանկությունները Թուրքիայի նախագահը կփորձի կյանքի կոչել՝ ոչնչացնելով տարածաշրջանային կայունություն կոչվածի վերջին մնացորդները:

Հիմա արդեն ակնհայտ է. Ուկրաինայում ռազմական գործողությունների ամեն օր Ռուսաստանը կորցնում է Արևմուտքում իր միջազգային հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Դրան հակառակ ամրապնդվում են հարևանների և դաշնակիցների դիրքերը, որոնց համա-

¹⁷ St' u **Gabrielyan H.** Turkey as a Transport Hub: a Vision Strategy for Integrating Regional Infrastructures and Services // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(1), 2022, էջ 11–29. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.1.011>.

¹⁸ St' u <https://carnegie.ru/commentary/82288>

գործակցությունը Ռուսաստանի համար շատ ավելի անհրաժեշտ է դարձել, քան նախկինում: Առաջին հերթին դա վերաբերում է Թուրքիային, որովհետև Անկարան ինքն իրեն հակադրում է հավաքական Արևմուտքին և միաժամանակ, որպես Ռուսաստանի գրեթե միակ կապող օղակ, Եվրոպայի հետ օրեցօր մեծացնում է իր կշիռը, ինչպես նաև հաստատակամ է պատժամիջոցներին չմիանալու հարցում: Թուրքիայի նախագահի պաշտոնական ներկայացուցիչ Իբրահիմ Բալընը հունվարի 14-ին հայտարարեց, որ Արևմուտքի կողմից Ռուսաստանի դեմ կիրառված պատժամիջոցներն անարդյունավետ են եղել և «Թուրքիան չի միանա հակառուսական պատժամիջոցներին, քանի որ դրանք ավելի շատ վնաս կհասցնեն Թուրքիայի տնտեսությանը, քան հենց ՌԴ-ին»¹⁹:

Գլոբալ ազդեցության հավակնող Մոսկվան այս օրերին գրեթե ամեն ինչում հենվում է Անկարայի վրա: 2022 թ. փետրվարից Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի միջին ամսական ապրանքաշրջանառությունը կրկնակի աճել է 2017-2021 թվականների միջին ամսական ցուցանիշների համեմատ²⁰: Ռուս-թուրքական առևտրի ծավալները կարող են գերազանցել 60 մլրդ դոլարը: Թուրքիայի համար այդ աճը անսպասելի նվեր է դարձել, որը նա շտապում է վերածել քաղաքական շահի: Թուրքական գազային հանգույցի նախագիծն էլ շուտով կարող է դառնալ ռուսական գազը Եվրոպա մատակարարելու միակ միջոցը, այն բանից հետո, երբ Մոսկվան զրկվեց այլ երթուղիների վերահսկողությունից²¹: Էրդոդանը փորձեց օգտագործել նպաստավոր իրադրությունը և Պուտինից համաձայնություն կորզել դեպի Հյուսիսային Կիպրոսի չճանաչված թուրքական հանրապետություն ավիաչվերթներ կազմակերպելու, բայց այս անգամ անհաջող²²:

Այժմ Էրդոդանի համար հատկապես կարևոր է ուժ դրսևորել արտաքին քաղաքականության մեջ²³: Տնտեսական ծանր ճգնաժամը գործող իշխանության դեմ է, ուստի տնտեսության խնդիրները պետք է մթազնել արտաքին քաղաքական հաջողություններով, իսկ բոլոր ձախողումները ներկայացնել որպես հատուցում անկախ կուրսի:

Առայժմ նման մարտավարությունն ընդհանուր առմամբ գործում է: Թուրքիայի նախագահի գործունեությանը հավանություն տվողների և չտվողների հարաբերակցությունը հավասար է՝ ընտրողների 47 տոկոսը²⁴:

¹⁹ https://news.mail.ru/politics/54655408/?from_maillist=daily_main, Источник: Reuters

²⁰ Տե՛ս <https://www.nytimes.com/interactive/2022/10/30/business/economy/russia-trade-ukraine-war.html>

²¹ Տե՛ս **Александра Прокопенко** Новая уязвимость. Что предвещает возвращение России в зерновую сделку, <https://carnegieendowment.org/politika/88332>

²² Տե՛ս <https://www.vesti.ru/article/2954359>

²³ Այդ մասին տե՛ս **Gabrielyan H.** Erdogan against Turkey: Stalemate of “Patriot-F-35-S-400” triangle // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 2022, էջ 49-72. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.049>.

²⁴ Տե՛ս <https://www.dailysabah.com/opinion/columns/wind-of-turkish-opposition-bloc-quickly-subsides>

Ընդ որում, Թուրքիայի արտաքին գործընկերները շահագրգռված էին Էրդոդանի հաղթանակով: Հիմա դա ավելի հարմար է և՛ Ռուսաստանի, և՛ Արևմուտքի համար: Նախկինում արևմտյան առաջնորդները կարող էին չթաքցնել իրենց դժկամությունը կամակոր Էրդոդանի նկատմամբ: Իսկ հիմա նա եզակի ու անփոխարինելի մոդերատոր է Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում: Ժամանակին նման դեր էր խաղում Պուտինը՝ Արևմուտքը կապելով Լուկաշենկոյի և Ասադի հետ: Հիմա Պուտինը ինքն է հայտնվել մեկուսացված վիճակում, երբ արևմտյան ազդակները նրան փոխանցվում են միմիայն Էրդոդանի միջոցով: Հերթական օրինակը վերջերս Անկարայում ԿՀՎ տնօրեն Ուիլյամ Բրնսսի և նրա գործընկեր Սերգեյ Նարիշկինի հանդիպումն էր: Կոշտ արձագանքներ չկան Անկարայի բազմաթիվ հակառուսական գործողություններին, ինչպիսիք են Ուկրաինային անօդաչու թռչող սարքերի²⁵ և նույնիսկ ռազմանավերի²⁶ մատակարարումները:

Եզրակացություն

Արդի միջազգային իրավիճակը, ուկրաինական պատերազմը և Ռուսաստանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցները բարենպաստ պայմաններ են ստեղծել Թուրքիայի տարածաշրջանային և գլոբալ դերակատարման բարձրացման համար: Նախագահ Էրդոդանը և արտաքին քաղաքականության ոլորտի նրա թիմակիցները առավելագույնս օգտվում են այդ իրավիճակից: Առաջնորդվելով «մեկ ազգ երկու պետություն» հայեցակարգով՝ նրանք հստակորեն ամրապնդում են նաև Ադրբեյջանի դիրքերը: Փաստացի Էրդոդանը լրիվ դուրս է եկել համաշխարհային ուժային կենտրոնների ազդեցությունից և տնտեսական, ռազմական ու քաղաքական ասպարեզներում առաջնորդվում է սեփական օրակարգով: Նա բավականաչափ բաց և անթաքույց սպառնում է հակառակորդներին, և ոչ ոք, ոչ մի ուժ նրա խոսքի վրա ի վիճակի չեն կապանք դնել: Հետազոտական կենտրոններում կարծում են, որ Ռուսաստանի դեմ պատերազմող հավաքական Արևմուտքը և նաև Պուտինը կախվածության մեջ են ընկել Էրդոդանից:

Թուրքիայի նախագահի գործողությունների երկրպագուները կարծում են, որ իրենց առաջնորդը միշտ հաղթանակներ է տանում: Սակայն փորձագիտական որոշ դիտարկումների համաձայն՝ Ռեջեփ Էրդոդանին սկսել են ընկալել որպես Արևմուտքի վիթխարի բեռ, որի հետ դյուրին չէ լրջորեն պայմանավորվել որևէ բանի շուրջ: Իհարկե, այս եզրակացության համար առավել մեծ նշանակություն են ունեցել

²⁵ Տե՛ս [Տե՛ս Ժաֆեր Սմերով, Կատյա Յուսևիչ, Братья Байрактар: деньги не приоритет, наша поддержка на стороне Украины, https://www.bbc.com/russian/features-62592464](https://www.bbc.com/russian/features-62592464)

²⁶ Տե՛ս <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/10/turkish-shipyard-launches-hetman-ivan-mazepa/>

ՌԴ-ի դեմ պատժամիջոցներին չմիանալը և ռազմական գործողությունները Սիրիայի քրդերի դեմ, որոնք ուղեկցվում են դաժան սպանություններով, բռնություններով և թալանով: Արևմուտքը կօգտագործի որոշ լծակներ հատկապես Թուրքիայում հակաերդողանական ընդդիմության աջակցությամբ ու նաև կփորձի ստեղծել դիվանագիտական մեկուսացման օղակ (Թուրքիայի առաջնորդը վիճել է բոլոր հարևանների հետ, բացի իրենից կախված Ադրբեջանից): Չի բացառվում, որ հերթը հասնի «օպերատիվ մեթոդին»: Խթանելով Թուրքիայի տնտեսական ճգնաժամը, գրկելով Էրդողանին դիվանագիտական ճակատներում հաղթանակներից Արևմուտքը հնարավոր է կրկնի 2016 թվականի հուլիսը, այսինքն՝ Էրդողանին ուժային ճանապարհով հեռացնելու փորձը: Այն ժամանակ Թուրքիայի նախագահին փրկել էր «հրաշքը» (ըստ լուրերի՝ Ռուսաստանից եկող). նա իմացել էր մահափորձի մասին և հասցրել էր հեռանալ այն շենքից, որտեղ գտնվում էր:

Փորձագիտական հետազոտական կենտրոններում նշում են նաև, որ Էրդողանը արտաքին քաղաքական ճակատում կարող է վերադասավորումներ անել՝ ելնելով երկրի ներսում ստեղծված տնտեսական դրամատիկ իրավիճակից և ընդդիմադիր քաղաքական կոալիցիաների ճնշումներից: Պատմությունը ցույց տվեց, որ նա պրագմատիկ է և ճկուն, կարող է տպավորիչ քաղաքական շրջադարձեր կատարել: Դժվար է կանխատեսել, թե ինչպես է Թուրքիայի նախագահը խաղարկելու իր խաղաքարտերը առաջիկայում: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը, ապա դա բնորոշվում է մեկ բառով՝ «անկանխատեսելիություն»: Համոզված ենք ցանկացած ժամի Էրդողանը կանի այն, ինչ ինքը ճիշտ կհամարի, միջազգային հանրություն կոչվածին նա օգտագործում է և ոչ թե ենթարկվում: Նա անընդմեջ փոփոխում է իր դիրքորոշումները՝ ձգտելով գործընթացները ուղղորդել երկրի ազգային շահերի պաշտպանությանը:

Թուրքիայի դերի ուժեղացումն աշխարհում, որի մասին անընդհատ շեշտում է Էրդողանը, այժմ ոչ թե հռետորաբանություն է, այլ մեծամասամբ իրականություն: Մինչև վերջերս Մոսկվան Անկարայի համար ուժեղ մրցակից էր, որը կարող էր միանձնյա որոշել Ղարաբաղի ճակատագիրը կամ քայլ առ քայլ Ասադին վերադարձնել Սիրիայի անվիճելի կառավարչի կարգավիճակ, սակայն ներկայիս Ռուսաստանը, որը տնտեսապես կախված է Թուրքիայից և թուրքերի համար զգայուն հարցերում թուլացած, այն Ռուսաստանն է, որի մասին Անկարայում կարող էին միայն երազել²⁷:

Էրդողանի կառավարման պատմությունը ցույց է տալիս, որ մի հարցում հաջողության հասնելով՝ նա անմիջապես անցնում է հաջորդ

²⁷ St' u Кирилл Кривошеев С ними вот что происходит: у России и Турции плохо получается дружить, https://news.ru/world/s-nimi-vot-cto-proishodit-u-rossii-i-turcii-ploho-poluchaetsya-druzhit/?__cf_chl_tk=QIeGC8uW_n9

ավելի գլոբալ խնդրի: Նրա պատկերացումներում երջանիկ ապագան միշտ ապագա է, իսկ ներկան՝ արտակարգ իրավիճակ, որը պահանջում է արմատական միջոցներ: Այսօրվա Էրդոդանն ունի ֆանտաստիկ պլաններ, ինչպիսիք են, օրինակ, Բոսֆորին զուգահեռ ջրանցքի կառուցումը: Մաքսիմալիզմն ու շանտաժը հարևանների հետ բանակցություններում, ինչպես նաև ազդեցության ոլորտի մշտական ընդլայնումը նրա գործելաոճն են:

Էրդոդանի դարաշրջանի ավարտը հայտարարվել էր դեռևս 2018 թվականին, երբ իշխող կուսակցությունը պարտություն կրեց Ստամբուլի և Անկարայի քաղաքապետերի ընտրություններում: Էրդոդանի պատասխանը հաղթանակն էր 2023 թ. նախագահական և խորհրդարանական միաժամանակյա ընտրություններում: Այժմ նա ընտելացել է աշխարհի առաջատար առաջնորդներից մեկի դերին:

ГАРИК КЕРЯН – *Дипломатия Эрдогана: политологический аспект.* – В нынешней сложной реальности, насыщенной геополитическими событиями, президент Турции Эрдоган проявляет весьма своеобразное политическое поведение. Продолжая лучшие традиции османской дипломатии, Эрдоган и его команда добиваются успехов на международных площадках. В этом смысле исследование современных особенностей и применения дипломатии Эрдогана имеет актуальное значение.

В статье мы рассмотрели проявления уклончивой дипломатии в контексте конфликта между коллективным Западом и Российской Федерацией и попытались выяснить реальную основу успеха и вызовы, возникающие в результате деятельности Эрдогана. Политический анализ международных и региональных событий последних лет выявил внешнеполитические цели и достижения Турции. Особо отмечается эффективность дипломатических инструментов посреднической миссии Анкары в российско-украинском конфликте/войне (хлебная сделка, обмен пленными, безопасность в проливах и равноправный подход к сторонам конфликта).

Мы особо коснулись шагов турецкой дипломатии по финско-шведскому вопросу. Об усилении международной роли Турции свидетельствуют политические процессы вокруг вступления Финляндии и Швеции в НАТО в 2022 году. За это время Эрдоган начал новую игру с Западом и без лишних слов диктовал свои условия.

Российский фактор — основа успеха Эрдогана.

С каждым днем военных действий на Украине Россия теряет свой международный авторитет и влияние на Западе. Наоборот, укрепляются позиции Турции, сотрудничество с которой стало для России гораздо нужнее, чем раньше. Анкара противопоставляет себя «коллективному Западу» и в то же время, как чуть ли не единственное связующее звено России с Европой, день ото дня наращивает свой вес, а также категорически не присоединяется к санкциям.

Ключевые слова: Эрдоган, дипломатия, внешняя политика, российский фактор, Украина, Путин, Финляндия, Швеция, расширение НАТО

GARIK KERYAN – *Erdogan's Diplomacy: Political Aspect.* – In the current complex reality, saturated with geopolitical events, Turkish President Erdogan is showing a very peculiar political behavior. Continuing the best traditions of Ottoman diplo-

macy, Erdogan and his team are making progress on international platforms. In this sense, the study of modern features and the application of Erdogan's diplomacy are of current importance.

In the article, we examined the manifestations of evasive diplomacy in the context of the conflict between the collective West and the Russian Federation and tried to find out the real basis for success and the challenges that arise as a result of Erdogan's activities. The political analysis of international and regional events of recent years has revealed Turkey's foreign policy goals and achievements. The effectiveness of the diplomatic tools of Ankara's mediation mission in the Russian-Ukrainian conflict/war (grain deal, exchange of prisoners, security in the straits and an equal approach to the parties to the conflict) is especially noted.

We touched especially on the steps taken by Turkish diplomacy on the Finnish-Swedish issue. The political processes around the accession of Finland and Sweden to NATO in 2022 testify to the strengthening of Turkey's international role. During this time, Erdogan began a new game with the West and without further ado dictated his terms.

The Russian factor is the basis of Erdogan's success.

With every day of hostilities in Ukraine, Russia is losing its international prestige and influence in the West. On the contrary, the positions of Turkey are being strengthened, cooperation with which has become much more necessary for Russia than before. Ankara opposes itself to the "collective West" and at the same time, as almost the only link between Russia and Europe, is increasing its weight day by day, and also categorically does not join the sanctions.

Keywords: *Erdogan, diplomacy, foreign policy, Russian factor, Ukraine, Putin, Finland, Sweden, NATO expansion*

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1920 թթ. (գիրք առաջին), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2023, 484 էջ:

Լույս է տեսել և ընթերցողի դատին է հանձնվել ճանաչված ու անվանի գիտնական, միջազգայնագետ-պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի ծավալուն և արժեքավոր նոր մենագրությունը, որը վերնագրված է «Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1920 թվականներին»: Գրքի հեղինակը նախկինում ևս բազմիցս անդրադարձել է այդ և դրան հարակից թեմաներին՝ լույս ընծայելով մեկ տասնյակ մենագրություններ և հարյուրից ավել հոդվածներ: Հանրահայտ իրողություն է, որ առհասարակ Հայաստանում, Սփյուռքում և արտասահմանյան տարբեր երկրներում, տարբեր ժամանակներում և ամենատարբեր լեզուներով վերոհիշյալ թեմայով լույս են տեսել մեծ թվով գրքեր, հոդվածներ և այլն: Սակայն թեման այն աստիճանի համընդգրկուն է, որ դեռևս երկար ժամանակ գիտական պրպտումները շարունակվելու են:

Այդ բոլորի համապատկերում պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի նոր մենագրության լույս աշխարհ գալը անկասկած կարելի է համարել երևույթ, քանի որ այն վերոհիշյալ պրոբլեմին նվիրված մի ամբողջական և ընդհանրացնող ուսումնասիրություն է: Այն անկասկած կոչված է ընդլայնելու և խորացնելու մեր իմացություններն ու պատկերացումները առաջին Հանրապետության ողբերգական, բայց մինևս ժամանակ հերոսական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Հեղինակը խոստանում է, որ առաջիկայում իր բարձրացրած թեման ունենալու է շարունակություն, և գրքի երկրորդ ու հաջորդ մասերը ընդգրկելու են առաջին Հանրապետության գոյության վերջին շրջանի պատմության իրողությունները:

Արժևորելով պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի աշխատությունը՝ մենք առաջին հերթին նշելու ենք, որ այն Հայաստանի առաջին Հանրապետության կարճ, բայց և վերելքներով ու վայրէջքներով հարուստ կյանքի տարեգրությունը և իրողություններից շատերը մատուցում է նորովի, բազմաթիվ աղճատված, հաճախ նաև միտումնավոր կեղծված հարցեր ներկայացնելով ճշմարտության լույսի ներքո: Այդ հանգամանքը շեշտելիս մենք նկատի ունենք, որ նախկինում, հատկապես Խորհրդային Միության շրջանի հայ պատմաբանների ուսումնասիրություններում, միտումնավոր կամ պարզապես առաջնորդվելով ամբողջատի-

րական կամ խիստ գաղափարայնացված պետության սկզբունքներով, հաճախ առաջին Հանրապետության պատմությունը ներկայացվել է մեղմ ասած ծուռ հայելու մեջ: Հայաստանում և Մփյուռքում գիտնականներից ոմանք այդ խոտորնակ ճանապարհով գնացել են նաև հարցի ամբողջ տարողությունը չգիտակցելու կամ իրենց տրամադրության տակ ճշմարտության լույս սփռող արխիվային բավարար նյութեր չունենալու պատճառով: Հետևաբար Գեղամ Պետրոսյանի աշխատության արժեքը կարևորվում է նրանով, որ գրքում լայնորեն օգտագործվում է Հայաստանի ազգային, Ռուսաստանի Դաշնության և այլ արխիվների հարուստ նյութերը, որոնք հասու չեն եղել մեր սփյուռքահայ հետազոտողներից շատերին: Հիրավի, Պետրոսյանը առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք մինչև այժմ վրիպել են հետազոտողների աչքերից, և որոնք օգնում են նոր լույսի տակ ներկայացնելու բազմաթիվ իրողություններ: Հեղինակը ընթերցողին մատուցում է փաստեր, վկայություններ, որպեսզի նա աննախապաշար կերպով խորհրդածի և հանգի եզրակացությունների: Եվ քանի որ այնքան էլ դյուրին ու հեշտ չէ ըմբռնել քաղաքական այն բարդ խաղերը, որոնք կատարվում էին առաջին Հանրապետության շուրջը, հեղինակը բացում է փակագծերը, լուսաբանում իրադարձությունների ներքին տրամաբանությունը՝ ընթերցողին հնարավորություն տալով հասու լինելու ճշմարտությանը և չղառնալու ստի ու կեղծիքի գոհ:

Պրոֆեսոր Պետրոսյանը ջանասիրաբար և քրտնաջան կերպով հավաքել ու առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել հայկական և օտար մամուլի ու մասնագիտական գրականության հարուստ նյութերը: Դրանք լրացուցիչ կովան են դարձել իր տեսակետները հիմնավորելու համար:

Սույն աշխատության դրական կողմերից ենք համարում նաև այն, որ հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում առաջին Հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում դիվանագիտական բանակցային գործընթացները ներկայացնելուն, որը հնարավորություն է տալիս ամբողջական տեսքով պարզաբանելու Հանրապետության կառավարության ընդունած որոշումների ներքին տրամաբանությունը, ինչպես նաև թուրքական կողմի շահագրգռությունների ներքին զսպանակները:

Կասկածից վեր է, որ Գեղամ Պետրոսյանի աշխատությունն ունի նաև ճանաչողական և ավելին՝ ուսուցողական նշանակություն և արժեք: Դա պայմանավորված է նրանով, որ միանգամայն ակնհայտ է, որ արտաքին քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության բնագավառում Հայաստանի առաջին և երրորդ հանրապետությունների պատմության միջև գոյություն ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ: Իսկապես, կարծես պատմությունը կրկնվում է. արդարև, հիմնախնդիրն ունի արդիական մեծ հնչեղություն:

Գրքի շահեկան կողմերից մեկը համարում ենք այն, որ պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանը անդրադառնում է առաջին Հանրապետության արտաքին և ներքին քաղաքականության պարբերացման խնդրին՝ այն բաժանելով երեք հիմնական փուլերի և մանրակրկիտ լուսաբանելով այդ փուլերի տարբերիչ առանձնահատկությունները: Դա ընթերցողին հնարավորություն է տալիս պարզորոշ պատկերացնելու, թե քայլ առ քայլ, ճակատագրական անխուսափելիությամբ դեպի ուր էր գնում հայ ժողովրդի հավաքական կամքով և բազկի ուժով ստեղծված մեր մանուկ Հանրապետությունը:

Հեղինակը անդրադարձ է կատարում նաև հայ դիվանագիտության գործունեությանը, որը Հայաստանի շուրջը ստեղծված վտանգավոր պայմաններում կատարում էր կոպիտ սխալներ, հաճախ գտնվում էր շփոթահար վիճակում, ընկնում խարխափումների մեջ, կորցնում նպատակին հասնելու ճիշտ ճանապարհի կողմնորոշիչները: Պրոֆեսոր Պետրոսյանը համոզիչ փաստերով բացահայտում է նաև հայ դիվանագիտության կողմից թույլ տրված սխալների պատճառները: Նա իրավացիորեն նշում է, որ դրանք այսօր կարիք ունեն նորովի և հանգամանալից վերլուծության, որպեսզի մեր երրորդ Հանրապետությունում չկրկնվեն անցյալի ցավալի սխալները:

Մենք հարկ ենք համարում հատուկ շեշտել, որ թեև Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունը պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի համար ոգեշնչման աղբյուր է, սակայն մինևույն ժամանակ նա այդ կարճատև կյանք ունեցած, բայց և իր դժվարին ճանապարհին անցած մեր առաջին Հանրապետության պատմության դրվագները վերլուծում է քննախույզ հայացքով, լայնախոհությամբ, միշտ հավատավոր ճշմարտությանը, հեռու ազգային նեղմտությունից:

Ողջունելով պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանի այս արժեքավոր գրքի լույսընծայումը՝ մենք անհամբերությամբ ենք սպասում նրա խոստացած նոր աշխատություններին:

ՎԱՀԱՆ ԲՍՅՈՒԴՅԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Ալեն Գևոնդյան** – քաղաքական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ
Ален Гевондян – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии ЕГУ
Alen Ghevondyan – Candidate of Political Sciences, Associate Professor at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ a.ghevondyan@ysu.am
2. **Ժակ Մանուկյան** – պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ
Жак Манукян – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой международных отношений и дипломатии ЕГУ
Zhak Manukyan – Candidate of History, Associate Professor, Head of the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU
Էլ. փոստ՝ zhak.manukyan@ysu.am
3. **Մարութ Վարդազարյան** – պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ
Марут Вардазарян – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ
Marut Vardazaryan – Candidate of History, Associate Professor at the Chair of International Relations and Diplomacy, YSU
Էլ. փոստ՝ marutvardazaryan@ysu.am
4. **Արմենակ Մանուկյան** – պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր
Арменак Манукян – доктор исторических наук, профессор кафедры политологии ЕГУ
Armenak Manukyan – Doctor of History, Professor at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ armenak.manukyan@ysu.am
5. **Աշոտ Ենգոյան** – քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր
Ашот Енгоян – доктор политических наук, профессор кафедры политологии ЕГУ
Ashot Yengoyan – Sc. D. in Political Science, Professor at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ ashotyengoyan@ysu.am
6. **Խոսրովադուխտ Ազատյան** – քաղաքական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս
Хосровадухт Азатян – кандидат политических наук, преподаватель кафедры политологии ЕГУ
Khosrovadukht Azatyan – Candidate of Political Sciences, Lecturer at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ khosrovadukht.azatyan@ysu.am, aniazatyan2017@gmail.com

7. **Փայլակ Ենգոյան** – քաղաքական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս
Пайлак Енгоян – кандидат политических наук, преподаватель кафедры политологии ЕГУ
Paylak Yengoyan – Candidate of Political Sciences, Lecturer at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ paylak.yengoyan@ysu.am
8. **Գարիկ Քերյան** – քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր
Гарик Керян – доктор политических наук, профессор кафедры политологии ЕГУ
Garik Keryan – Sc. D. in Political Science, Professor at the Chair of Political Science, YSU
Էլ. փոստ՝ g.keryan@ysu.am
9. **Վահան Բայբուրդյան** – պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ваан Байбуртян – доктор исторических наук, профессор
Vahan Bayburdyan – Sc. D. in History, Professor

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ INTERNATIONAL RELATIONS

- Ալեն Ղևոնդյան** – ՀՀ անվտանգության ապահովման և ազգային շահերի հստակեցման հիմնախնդիրները փոխակերպվող աշխարհում դաշնակցային հարաբերությունների նոր հարացույցների ներքո 3
- Ален Гевондян** – Проблемы обеспечения безопасности и конкретизации национальных интересов РА в трансформирующемся мире в контексте новых парадигм союзничества
- Ален Ghevondyan** – The Fundamental Problems of Security and National Interests in the Changing World under the New Paradigms of Allied Relationships
- Ճակ Մանուկյան** – Խաղաղապահ գործունեությունը որպես Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի կազմակերպության առաջնահերթություններից մեկը (2011-2022 թթ.) (ռուս.) 22
- Жак Манукян** – Миротворческая деятельность как один из приоритетов Организации договора о коллективной безопасности (2011-2022 гг.)
- Zhak Manukyan** – Peacekeeping as One of the Priorities of the Collective Security Treaty Organization (2011-2022) (rus.)
- Մարութ Վարդազարյան** – «Չանգեզուրի միջանցքի» հիմնախնդիրը արդի տարածաշրջանային քաղաքական զարգացումներում 34
- Марут Вардазарян** – Проблема «Зангезурского коридора» в современном региональном политическом развитии
- Marut Vardazarayan** – The Issue of “Zangezur Corridor” in the Current Regional Developments

ՔՎՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ПОЛИТОЛОГИЯ POLITICAL SCIENCE

- Արմենակ Մանուկյան** – Քաղաքական գործընթացները Խորհրդային Հայաստանում (1940-1950 թթ.) (ռուս.) 48
- Арменак Манукян** – Политические процессы в Советской Армении (1940-1950 гг.)
- Armenak Manukyan** – Political Processes in Soviet Armenia (1940-1950) (rus.)
- Աշոտ Ենգոյան, Խոսրովադուխտ Ազատյան** – Գլոբալ զարգացման հարացույցի գաղափարական և արժեքային հիմքերի փոխակերպման նախադրյալները 65
- Ашот Енгоян, Хосровадухт Азатян** – Предпосылки трансформации идейных и ценностных основ парадигмы глобального развития
- Ashot Yengoyan, Khosrovadukht Azatyan** – Prerequisites for the Transformation of the Ideological and Value Foundations of the Global Development Paradigm

Փարիկ Ենգոյան – Գլոբալ զարգացման հարացույցի ֆինանսատնտեսական հիմքերի փոխակերպման գործընթացը	78
Пайлак Енгоян – Финансово-экономическая основа парадигмы глобального развития	
Paylak Engoyan – The Financial and Economic Basis of the Global Development Paradigm	
Փարիկ Բեռյան – Էրդողանի դիվանագիտությունը. քաղաքագիտական ասպեկտ	91
Гарик Керян – Дипломатия Эрдогана: политологический аспект	
Garik Keryan – Erdogan’s Diplomacy: Political Aspect	

ԳՐՔԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
КНИЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ
BOOK REVIEW

Վահան Բայրուրյան – Գեղամ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1920 թթ. (գիրք առաջին).....	105
Ваан Байбурдян – Гегам Петросян, Международное положение и внешняя политика Республики Армения в 1918-1920 гг. (книга первая)	
Vahan Bayburdyan – Gegham Petrosyan, International Situation and Foreign Policy of the Republic of Armenia in 1918-1920 (book one)	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	108
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Վայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Փայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Насмик Есаян
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության 25. 09. 2023: